

Kitaba girişmezden öň kelam agyz

Kakamyň çagalykda alan bilimi hem terbiýesi onuň tutuş ömrüne täsirini ýetiripdir. Iki ýaşyndaka ol kakasyndan jyda düşüpdur we ony ejesi Sawa (meniň enem) terbiýeläpdir. Ol entek juda kiçijekkä ejesi oňa kakasy hakda köp gürrüňberer eken. Şeýle-de ony muzeýe, esasanam, ulaglaryň muzeýine äkidýär eken. Netijede, kakam meşhur inžener bolup ýetişipdir.

Biziň ýurdumyzda nakyl bar: «Çagalykda özleşdirilen zady garrylykda özgerdip bolmaz». Kakamyň irki çagalykdaky bilimiň wajyplygy baradaky köpýyllyk oýlanmalarynda bu nakylyň hem täsiri boldumyka diýýärim.

Şu günki günde enäniň hem çaganyň terbiýesine has-da uly üns berilmegi zerur bolsa gerek diýip pikir edýärim. Şonda jemgyýetde duýgudaşlyga we ýukaýüreklilige ukyply bolan ýaşlar peýda bolar. Hut şunuň üçinem men çaga ýetişdirmeli adamlaryň bu kitaby okamaklaryny isleýärim. Ýene-de bir islegim, goý, siziň çagalaryňyz ajaýyp adamlar bolup ýetişsinler we jemgyýetiň ösüşine mynasyp goşantlaryny goşsunlar.

Makoto Ibuka,

Masaru Ibukanyň ogly.

Terjimeçiden

Bu kitap her bir maşgalada, aýratyn-da, kiçijek bäbekli, bäbek almaga taýýarlanýan ýaş maşgalalarda hökman bolmalydyr. Diňe bir bolmaly hem däl, gaýta-gaýta okalmalydyr we özleşdirilmelidir. Kitap altyna gaplanmaga mynasyp eser. Muny okap, özleşdirip, perzentlerinde miwesini görenleriň özleri hem bu kitaby, hökman altyn hazyna ýaly, aýap saklarlar. Bu kitaby bir gün ir okan adama onuň, hiç bolmanda, bir ýyllyk peýda getirjekdigine ynanýaryn. Entek okamaga başlamadyk okyjy, size bu sahypalaryň gatynda täsin pursatlar garaşýar. Ol pursatlaryň galdyran täsirini bolsa şu köp nokatdan soňra ýazyp bilersiňiz...

Orazmyrat Myradow

Awtoryň sözbaşysy

Ir döwürlerden bäri ajaýyp zehin, ilkinji nobatda, nesil yzarlama hem tebigatyň bagyşlan aýratyn ahwaly hasaplanýar. Mosartyň ilkinji konsertini üç ýaşynda berendigi ýa-da Jon Stýuart Milliň şol ýaşda latyn dilinde klassyky edebiýaty okandygy barada aýdanlarynda, aglaba köpimiziň diýýänimiz: «Elbetde, olar geniýler ahbetin» bolýar.

Ýöne welin Mosartyň hem, Milliň hem ömrümüzüň ilkinji ýyllarynyň içgin seljerilmegi olary perzentleriniň meşhur kişiler bolup ýetişmegini islän atalarynyň terbiýeländigini görkezýär. Meniň çakym çak bolsa, ne Mosart, ne-de Mill geniý bolup doglan däldir. Olaryň zehininiň aňrybaş derejede ösmegi kindiwanja çagajyklygyndan oňyn şertleriň döredilmegi hem-de ajaýyp bilim berilmegi bilen bagly bolmaly.

Şeýle-de tersine, eger-de täze dünýä inen çaga onuň tebigatyna ýat bolan gurşawda terbiýelense, soňra onuň dolulygyna ösüp, kämilleşmegi üçin mümkinçilik ýokdur. Munuň iň aýdyň mysaly «möjek gyzjagazlar» – Amala hem-de Kamala bilen bagly wakadyr. Olar 1920-nji ýyllarda Kalkuttanyň (Hindistan) günorta-günbataryndaky gowakdan bir missioner hem onuň aýaly tarapyndan tapylypdyrlar. Möjekleriň terbiýesini alan çagalary adam keşbine gaýtaryp getirmek üçin olar yhlas gaýgyrmandyrlar. Emma barybir edilen yhlas netije bermändir. Adamdan doglan çaganyň adam, möjekden dünýä ineniň möjek bolmagy öz-özünden bolaýmaly zat hasaplanýar. Şeýle-de bolsa, ynsanlara mahsus şertlerde hem bu gyzjagazlarda möjek gylyk-häsiýetleriniň ýüze çykmagy dowam edipdir. Diýmek, körpäniň dünýä inen badyna aralaşýan bilimleri we daşky gurşawy onuň kim boljakdygyny – möjekmi ýa adam boljakdygyny kesgitleýän bolmaly-da.

Şunuň ýaly mysallaryň üstünde pikire batyp, men täze doglan çaga bilimiň hem-de daşky gurşawyň näderejede uly täsir ýetirýändigini barada oýlanýaryn.

Şu mesele diňe bir aýratynlykda alnan çaga babatda däl, eýsem, ähli adamzadyň saglygy hem-de bagtyýarlygy babatda hem iňňän uly ähmiýete eýe bolýar. Şonuň üçin hem men 1969-njy ýylda «Irki ösüşiň ýapon assosiasiýasy» guramasyny döretmäge meşgul boldum. Doktor Şiniçi Suzukiniň körpelere skripkada saz çalmagy öwretmek usulyny (şol döwürde bu tutuş dünýäniň ünsüni çekýärdi) ýörite synag synplarynda öwrenmek, seljermek hem-de ulanylyşyny giňeltmek maksady bilen, ýurdumyzdan we daşary ýurtlardan alymlar ýygnaýdylar.

Işimizde öňe ilerledigimizçe, çagalar babatda öňden gelýän döp-dessurlara laýyklykda çemeleşmegiň näderejede berk ornandygy doly aýan boldy. Adatça, biz çagalar barada hemme zady bilýändiris öýdýäris, ýöne welin olaryň hakyky mümkinçilikleri barada örän az zat bilýäris. Biz üç ýaşdan uly bolan çagalara nämeleri öwretmelidigi baradaky meselä köp üns berýäris. Emma häzirki zaman ylmy-barlaglara görä, bu ýaşda kelle beýnisiniň öýjükleriniň ösüşi eýýäm 70-80 göterime ýetýär. Eýsem, bu biziň yhlasymyzy çaga beýnisiniň üç ýaş çenli döwürde ösdürilmegine gönükdirmelidigimizi aňlatmaýarmy näme? Irki ösüş emmeden aýrylmadyk bäbekleri zora tutup, maglumatlar we sanlar bilen iýmitlendirmegi teklipe edenok. Esasy zat – täze tejribäniň «tüýs wagtynda» girizilmegi. Ýöne diňe gün yрман çaga esewan edip ýören adam, adatça, çaganyň ejesi bu «tüýs wagty» saýgaryp biler. Men bu kitaby şeýle ejelere ýardam etmek üçin ýazdym.

Masaru Ibuka

1-nji bölüm. Çaganyň bolup biläýjek mümkinçilikleri

1. Wajyp döwür

Çagalar bagy – bu eýýäm giç

Ähtimal, siziň her biriňiz hem mekdep ýyllaryndan şeýle ýagdaýy ýada salyp bilersiňiz: synpda aýratyn zehinli okuwçy bolandyr, ol göz-görtele yhlas etmese-de, synpyň lideri bolandyr, başga biri bolsa, hernaçe yhlas etse-de, gyzarylyp yzda süýrenip ýörendir.

Çagakak mugallymlar bizi şeýleräk ruhda höweslendirýärdiler: «Sen akyllymy ýa-da ýok, bu nesil yzarlap geçýän ýagdaý däldir. Ähli zat öz yhlasyňa baglydyr». Barybir şahsy tejribäm ökdäniň-hä hemişe ökdedigini, ikilikçiniň hem elmydama ikilikçidigini aýdyň görkezdi. Göräýmäge, akyl derejesi (intellekt) ezelden kesgitlenen ýaly. Bu gabat gelmezlige näme alaç tapyp bolarka?

Men adamyň ukyplary we häsiýeti doglandan kesgitlenen ýagdaý däl-de, esasan, onuň ömrüniň belli bir döwründe kemala gelýär diýen netijä geldim. Köp wagt bári jedel gidýär: adamy nesil yzarlamak kemala getirýärmi ýa-da onuň özleşdirýän bilimi we terbiýe kemala getirýär? Emma häzirki güne çenli belli bir derejede ynandyryjy bolan taglymatlaryň hiç biri hem bu jedellere nokat goýup bilenok.

Ahyrsoňy beýniniň fiziologiýasynyň öwrenilmegi bir tarapdan, beýleki bir tarapdan hem çaga psihologiýasynyň öwrenilmegi, çaganyň akyl taýdan ukyp-başarnyklarynyň ösüşiniň açarynyň nämedeligini görkezdi. Bu onuň ömrüniň ilkinji üç ýylyndaky, ýagny beýni öýjükleriniň ösýän döwründäki akyl ýetiriş babatda şahsy tejribesinde. Çagalaryň hiç biri geniý bolup

dogulmaýar, şeýle-de hiç biri samsyk bolup hem dünýä inmeýär. Hemme zat çaganyň ömrüniň aýgytlaýjy ýyllarynda kelle beýnisiniň höweslendirilişine we ösüş derejesine bagly bolýar. Bu döwür dogluşdan üç ýaşa çenli bolan ýyllar. Çagalar bagynda terbiýe bermek eýýäm giç bolýar.

Her bir çaga gowy bilim alyp biler – hemme zat okadylyş usulyna bagly

Meniň – hünäri boýunça inžener, häzir kompaniýanyň prezidenti bolan kişiniň – adamyň irki ösüşiniň meseleleri bilen meşgul bolup başlamagyna okyjynyň geň galmagy hem ähtimal. Sebäpler belli bir derejede «jemgyýete dahylly»: ýaşlaryň şu günlerimizdäki pitnelerine men asla biparh garap bilemok, onsoň men bu ýaşlaryň durmuşdan kanagatlanmazlyklarynda häzirki zaman biliminiň näderejede günäkärdigi barada öz-özüme sowal berýärim. Şahsy sebäp hem bar – meniň hut öz perzendim hem akyl taýdan ösüş meselesinde yza galypdy.

Entek ol kiçijek oglanjykka, hatda şeýle kemli doglan çaganyň hem, oňa dünýä inen pursadyndan başlap dogry bilim-terbiýe berseň, kadaly, sowatly adam derejesine çenli ösüp biljekdigi baradaky pikir kelläme-de gelmändi. Meniň gözlerimi açan doktor Şiniçi Suzuki boldy, ol «yzagalak çaga ýok, hemme zat okadylyş usulyna bagly» diýip nygtaýar. Doktor Suzukiniň «Zehiniň terbiýelenmegi» usulynyň, körpelere skripkada saz çalmagy öwretmek usulynyň nähili ajaýyp netijeleri berendigini ilkinji gezek görenimde, ata hökmünde zerur wagtynda hut öz perzendim üçin hiç zat etmändigime örän ökündim.

Talyplaryň bidüzgünçilikleri bilen bagly meseleler bilen ilkinji ýola meşgullanmaga başlanymda, bilimiň ähmiýeti barada çuňňur oýlandym. Şeýle agressiwligiň we kanagatlanmazlygyň näme sebäpden döreýändigine düşünmäge çalyşdym. Ilkibada

göwnüme bu agressiwligiň kökleri uniwersitetiň bilim ulgamynda ýaly boldy. Ýöne meselä has çuňňur aralaşdygymça, onuň eýýäm orta mekdepler üçin hem mahsus ýagdaýdygyna düşündim. Soňra men orta hem kiçi mekdepleriň bilim ulgamyny öwrendim, ahyr netijede, çagalar bagynda hem körpelere täsir etmek eýýäm giç bolýar diýen netijä geldim. Onsoň garaşman durkam, bu pikir doktor Suzukiniň hem-de onuň kärdeşleriniň meşgul bolýan işleri bilen utgaşdy gidiberdi.

Doktor Suzuki özüniň täsin usuly bilen eýýäm 30 ýyl bäri iş salyşýar. Ondan ozal ol bilim berlişiniň döp bolan usullaryny peýdalanmak arkaly kiçi we uly synplarda sapak beripdir. Ol uly synplarda ukyply we ukypсыz çagalaryň arasyndaky tapawudyň örän uludygyna üns beripdir. Onsoň ol has kiçiräk ýaşdaky, soňra bolsa okuw geçýän çagalarynyň ýaşyny kem-kemden azaltmak arkaly, iň kiçijek çagalar bilen sapak geçmäge synanyşyp görmek kararyna gelipdir. Doktor Suzukiniň skripkada saz çalmagy öwretmeginiň sebäbi – onuň özi skripkaçy. Bu usuly bilimiň islendik pudagynda şowly ulanmagyň mümkindigine göz ýetirenimde, «irki ösüş» meselesini çynlakaý öwrenmek kararyna geldim.

Irki ösüş geniýleri terbiýeläp ýetişdirmegi maksat edinmeýär

Köplenç halatda menden: «Geniýleri terbiýeläp ýetişdirmekde irki ösüşiň kömegi degýärmi?» diýip soraýarlar. Men: «Ýok» diýip jogap gaýtarýaryn. Irki ösüşiň ýeke-täk maksady – çaganyň çuňňur akyla we sagdyn bedene eýe bolmagy, üşükli hem mylakatly bolmagy üçin oňa zerur bilim bermek.

Eger beden taýdan kemli bolmasa, adamlaryň hemmesi, umuman, birmeňzeş halda dünýä inýärler. Çagalaryň akylllylara hem akmaklara, garasöýmezlere we agressiwlere bölünmegi üçin jogapkärçilik terbiýäniň üstüne düşýär. Eger çaga zerur bolan zat

zerur wagtynda berilse, islendik çaga üşükli hem durnukly gylyk-häsiýetli bolup ösüp ýetişäýmeli.

Meniň pikirimçe, irki ösüşiň esasy maksady – betbagt çagalaryň peýda bolmagynyň önüni almak. Çaga gowy sazlary diňledilmeginiň we skripkada saz çalmagy öwredilmeginiň sebäbi ondan meşhur sazanda ýetişdirmek bilen bagly däl. Oňa daşary ýurt diliniň öwredilmeginiň maksady ondan genial derejedäki lingwist taýýarlamak däl, hatda ony «gowy» çagalar bagyna we başlangyç mekdebe taýýarlamak hem däl. Esasy zat – çaganyň durmuşynda we dünýäde şatlygyň has köp bolmagy üçin, çagada onuň bolup biläýjek derejedäki çäksiz mümkinçiliklerini ösdürmek.

Ynsan perzendiniň kämil bolmadyk halda dogulmagy onuň bolup biläýjek mümkinçilikleriniň ägirt uludygyndan habar berýär

Men irki ösüşi täze doglan balanyň bolup biläýjek derejedäki ägirt uly mümkinçilikleri bilen bagly hasaplaýaryn. Elbetde, täze dünýä inen ynsan perzendi juda ejizje bolýar, emma hut ejiz haldalygy üçin hem, onuň bolup biläýjek mümkinçilikleri şeýle uly derejede bolýar.

Beýleki janly-jandarlaryň perzentlerine garanyňda, adam çagasy ösüş babatda has pes halda dünýä inýär: ol diňe aglamagy hem süýt emmegi başaýar. Emma haýwanlaryň, meselem, itleriň, maýmynlaryň ýa-da ýabylaryň täze doglan körpejeleri welin süýşeneklemegi, çytraşmagy ýa-da hatda bada-bat aýak üstüne galyp, ýöremegi hem başaýarlar.

Zoologlar täze dünýä inen çaganyň haýwanlaryň ýaňy doglan körpelerinden 10-11 aý yza galýanlygyny aýdýarlar, munuň sebäpleriniň biri hem – ýöräninde adamyň süňňüni tutuş ýagdaýydyr. Adam wertikal ýagdaýa geçeninden soň, düwünçek eýýäm enäniň rehminde doly kämilleşýänçä saklanyp biljek däl, di,

şonuň üçin hem çaga bütünleý ejizje halda dünýä inýär. Ol bedeninden peýdalanmagy-da doglanyndan soň öwrenmeli bolýar.

Edil şonuň ýaly-da ol beýnini peýdalanmagy hem öwrenýär. Islendik bir haýwan balasynyň beýnisi doglan pursadynda doly derejede diýen ýaly kemala gelen ýagdaýynda bolýan hem bolsa, täze dünýä inen çaganyň beýnisi arassa kagyz sahypasy ýaly haldadyr. Çaganyň näderejede zehinli boljaklygy şol kagyz sahypasynda näme ýazyljaklygyna bagly bolýar.

Beýniniň gurluşy üç ýaş a çenli kemala gelýär

Ynsan beýnisinde çen bilen 1, 4 milliard öýjügiň bolýanlygyny, ýöne täze doglan çagalarda olaryň agramly böleginiň entek herekete girişmedik haldadygyny aýdýarlar.

Täze doglan çaga bilen uly adamyň kelle beýnilerindäki öýjükleriň deňeşdirilip görülmegi, beýniniň ösüş hadysasynyň dowamynda onuň öýjükleriniň arasynda aýratyn bir köprüjikleriň – ösüntgileriň emele gelýändigini görkezýär. Kelle beýnisiniň öýjükleri, hamana diýersiň, birek-birege ellerini uzadýan ýaly, duýgy agzalarynyň kömegi arkaly daşky dünýäden alýan maglumatlaryna biri-birlerine bil baglap seslenmek isleýän ýaly. Bu hadysa elektron kompýuterlerdäki geçirijileri (tranzistor) ýada salýar. Aýratynlykda alnan her bir geçiriji öz-özünden işläp bilenok, diňe bir bitewi ulgama birigende, olar kompýuter ýaly işläp başlaýarlar.

Öýjükleriň arasyndaky baglanyşygyň has işjeň kemala gelýän döwri – çaga doglandan üç ýaş a çenli bolan döwürdir. Bu döwür içinde şeýle baglanyşmalaryň 70-80 göterim töweregi emele gelýär. Olar näçe ösüp kämilleşdigiçe, beýniniň mümkinçilikleri artýar. Dogluşdan soňky ilkinji alty aýda beýni eýýäm uly haldaky mümkinçiliginiň 50 göterimine, üç ýaşda 80 göterimine ýetýär. Elbetde, bu üç ýaşdan soň çaga beýnisiniň ösmegini

togtadyanlygyny aňlatmaýar. Üç ýaşda, esasan, beýniniň yzky bölegi kemala gelýär, dört ýaşda bolsa eýýäm bu çylşyrymly hadysa «maňlaý bölekleri» hem goşulýar.

Beýniniň daşky dünýäden duýduryşlary almak, ondan şekilleri döretmek we ýatda saklamak ýaly düýpli ukyplary ýokarda ýatlap geçen kompýuterimizdir, ol çaganyň akyl-paýhas babatdaky soňraky ösüşiniň özeni bolup durýar. Pikirleniş, talaplar, döredijilik, duýgular ýaly kämil ukyp-başarnyklar üç ýaşdan soň ösýärler, ýöne olar şol ýaşda kemala gelen düýp özeni peýdalanýarlar.

Şunlukda, eger ilkinji üç ýaşda berk özen emele gelmedik bolsa, ony nädip ulanmalydygyny öwretmek peýdasyzdyr. Bu ýaramaz kompýuterde işläp, gowy netijeleri gazanjak bolmaga synanyşyk eden ýalydyr.

Nätanyş adamlaryň ýanynda körpäniň ýygralygy – keşpleri saýgaryş ukybynyň ösüşiniň subutnamasy

Kitabymda «keşp» sözünüň aýratyn görnüşde ulanylyşyny düşündirmek isleýärim.

«Keşp» sözi, köplenç halatda, «shema», «keşbiň gurluşy», «model» manylarda ulanylýar. Çaga beýnisiniň maglumaty tanamagyna we kabul etmegine kömek edýän pikirleniş hadysasyny aňlatmak üçin, men bu sözi has giň, ýöne ýörite niýetlenen manyda ulanmagy teklip edýärim. Uly adamyň maglumaty, esasan, logiki pikirlenmek ukybyny peýdalanmak arkaly alýan ýerinde, çaga intuitiýadan, özüniň bada-bat keşp döretmek ýaly täsin ukybyndan peýdalanýar: uly adamyň pikirleniş ukyby çaga elýeterli däl, bu oňa gijräk geler.

Bu irki akyl ýetiriş işjeňliginiň iň aýdyň subutnamasy – körpäniň adamlaryň ýüz keşbini tapawutlandyryp bilmegidir.

Çagalar hassahanasynda gören bir körpejäm aýratyn ýadymda galdy. Bir ýaşdan sähelçe geçen wagty hem onuň 50 adamy tapawutlandyrmaga ukyply bolandygyny aýdýarlar. Galyberse-de, çaga diňe bir olary tanamak bilen çäklenmän, eýsem, olara özüçe at hem berýär eken.

«50 adam», belki, bu beýle bir haýran galdyryjy san hem däl, emma bir ýylda 50 sany dürli ýüz keşbi ýatda saklamak hatda uly adama-da kyn düşýär. Ähli tanyş-bilişleriňiziň ýüz keşbini, mümkingadar, takyk ýazmaga synanyşyp görüň, soňra bolsa seljerme ýoly arkaly birini beýlekisinden parhlandyryp bilýänligiňizi ýa bilmeýänligiňizi görüň.

Çaganyň tanamak-saýgarmak ukyplyry, çen bilen, alty aýlyk wagty, ýagny ýygralygyny peýda bolup başlaýan döwri oňat bildirip ugraýar. Onuň kiçijek kellejigi eýýäm tanyş ýüzleri saýgaryp bilýär. Meselem, ejesiniň ýa-da kakasynyň ýüzüni ýat kişileriňkiden tapawutlandyryp bilýändigini aňdyrýar.

... Çaganyň ömrüniň ilkinji ýyllarynda onuň bilen hem talap ediji, hem mylakatly bolmak gerek. Onuň özi ösüp-öwrenip başlanynda bolsa, kem-kemden onuň erk-ygtyýaryny, onuň «Menini» hormatlamagy öwrenmek gerek. Takyk aýtsak, ata-enäniň täsiri çagalar bagyna çenli bes edilmelidir. Irki ýyllarda hiç hili goşulman, soňra bolsa has giçki ýyllarda çaga basyş görkezilmegi, diňe onda zehini basyp ýatyryp we garşy çykmagy döredip biler.

2. Kiçijek çaga näme başarýar

Ululara mahsus bolan «kyn» hem «aňsat» düşüňjeleri çagalara ýaramly däldir

Biz – ulular, aýdaly, bu kitap çaga üçin öte kyn ýa-da çaga klassyky saza mynasyp baha berip bilmez diýip beletlik bilen aýdyp goýberýäris. Ýöne welin nämä esaslanyp beýle netije çykarýarys?

Nämäniň «kyndygy» ýa-da «aňsatdygy» barada berk kök uran düşüňjesi bolmadyk çaga üçin – iňlis ýa-da ýapon dili, Bahyň sazлары ýa-da çagalar üçin aýdymлар, birmeňzeş owazly, birmeňzeş sazlar ýa-da owazlaryň sazlaşygy – hemmesi çaga üçin şol bir wagtda başlanmaly, onuň üçin ähli zat birmeňzeş derejede täze.

Çaga elmydama dogruçyl bolýar. Eger özi üçin gyzykly bolsa, haýsydyr bir zat ýa-da nähilidir bir iş onuň ünsüni dolulygyna özüne çekýär.

Çaga üçin «dokuza» garanyňda, «kepderini» ýatda saklamak has aňsat

Esli wagtlap görmedik iki ýaşlyja agtygym myhmançylyga gelende bolan bir ýagdaý ýadyma düşýär. Ol penjireden bakyp, neon ýşyklaryndan çekilen ýazgylary maňa görkezdi-de, buýsanç bilen: «Ine, bu «Hitaçi», ol bolsa «Toşiba», anha» diýdi. Buýsanýanlygymy gizlemäge synanyşyp, agtygym iki ýaşynda eýýäm «Hitaçi» we «Toşiba» diýen hytaý iýerogliferini okap bilýär diýen netijä geldim. Ejesinden onuň hytaý elipbiýini haçan öwrenenligini soradym. Şonda onuň «Hitaçi» we «Toşiba» diýen sözleri hytaýça okaman, söwda nyşanlaryny şekiller hökmünde

ýadynda saklandygy we tanandygy belli boldy. Beýle ýagdaýyň köp kişi babatda bolup bilýändigine ynamym bar.

Ýakynda men Fujisawadan bolan, 28 ýaşly bir ejeden hat aldym. Ol hepdelik neşirden irki ösüş baradaky makalalar toplumy okan eken. Onuň hatyndan 2, 5 ýaşyndaky uly oglunyň iki ýaş töweregi wagtynda awtomobilleriň markalaryny ýatda saklap başlandygy barada bildim. Eýýäm birnäçe aýdan soň oglanjyk ýapon hem daşary ýurt awtomobilleriniň 40 töwregini atlandyryp bilýär eken. Käte ol hatda üsti örtülgi maşynlaryň markasyny hem aýdyp bilýär eken. Biraz öňräk bolsa, «Ekspo-70» telegepleşiginiň täsiri bilen bolsa gerek, ol dürli ýurtlaryň baýdaklaryny ýat tutup başlapdyr. Indi ol 30 ýurduň baýdagyny tanap hem dogry atlandyryp bilýär eken. Olaryň arasynda Mongoliýa, Panama, Liwan ýaly – baýdaklaryny ulularyň hem aňsatlyk bilen tanap bilmeýän ýurtlary-da bar. Bu mysal ulularda köpden bäri bolmadyk bir aýratynlygyň çagalarda bardygynydan habar berýär.

Çaga zatlary keşbine görä tanamak ýaly ajaýyp ukyba eýedir, munuň seljerme usuly bilen hiç hili umumylygy ýokdur – muny çaga has soňrak öwrenýär. Çaganyň öz ejesiniň ýüzüni tanamaga ukyplydygy bu çaklamany tassyklaýan ajaýyp mysal bolup biler. Körpeleriň köpüsi eger olary ýat adamlar ele alsalar, aglamaga başlaýarlar, ejeleriniň elinde bolsa köşeşýärler hem-de ýylgyrýarlar.

Synag tejribesi hökmünde jenap Isao Işii biziň Irki ösüş assosiasiyamyzda hytaý ýazuwy boýunça sapak berdi. Üç ýaşly çagajyklar «kepderi», «žiraf» ýaly çylşyrymly hytaý iýerogliferini aňsatlyk bilen ýat tutýardylar. Ýüz keşplerde bolup bilýän sähelçe üýtgeşmeleri hem, känbir kösençlik çekmezden, ýatda saklap bilýän çaga üçin, müşgil görünýän hytaý iýerogliferi babatda hiç hili kynçylyk bolanok. «Dokuz» ýaly abstrakt sözlerden tapawutlylykda, näçe çylşyrymlydygyna garamazdan, «žiraf»,

«ýenot», «tilki» ýaly anyk zatlary aňladýan sözleri ol aňsatlyk bilen ýat bekläp bilýär. Şonuň üçin hem çaganyň uly adamy kart oýnunda utup biljekliginde hiç hili geň galarlyk zat ýokdur. Uly adam belli bir ýeri, sany we suraty akyl ýetirip ýatda saklamaly bolýan bolsa, çaga şekiller bilen bagly bolan ajaýyp derejedäki ýada eýedir.

Arifmetika garanyňda, algebra düşünmek çaga üçin aňsatdyr

Matematikanyň fundamental ideýalarynyň biri – hatarlaryň teoriýasy. Ilki san diýen düşüňjani, soňra bolsa geometriýany we algebrany öwrenen uly adam üçin oňa düşünmek ýeterlik derejede kyndyr. Çaga üçin welin hatarlaryň teoriýasynyň ýa-da köplügiň teoriýasynyň logikasyna düşünmek aňsat.

Matematikany öwretmek boýunça ykrar edilen şahsyýet hanym Rişeni Feliks, çaga matematikany islendik ýaşda öwredip başlamagyň mümkindigini belleýär.

«Hatar» ýa-da «köplük» – bu diňe umumy häsiýetli zatlaryň jemi. Çaga olar bilen kubik oýnap başlan döwürleri tanyşýar. Çaga olary yzly-yzyna alýar, şekili boýunça bir-birinden tapawutlandyrýar: dörtburç, üçburç we ş.m. Eýýäm şol ýaşdaka ol her bir kubigiň «hataryň» bir bölegidigine, kubikleriň toplumynyň – bir hatardygyna, üçburçluklaryň – başga hatardygyna gowy düşüňýär. Zatlary belli bir häsiýetli aýratynlyklary boýunça toparlara tertiplemegiň mümkinligi ýaly ýönekeýje ideýa, hatarlaryň teoriýasynyň düýp özeninde ýatýan esasy ýörelge bolup durýar. Arifmetikanyň çylşyrymly we oýlanmagy talap edýän logikasyna garanyňda, köplükleriň sada we logika bap gelýän teoriýasyna düşünmegiň aňsat bolýanlygy çaga üçin tebigy zatdyr.

Hawa, arifmetikanyň sadadygy, algebranyň çylşyrymlydygy baradaky ýoň bolan düşüňjaniň – ulularyň çagalara mahsus bolan

mümkünçilikler babatdaky ýalňyşlyklarynyň ýene biridigine meniň ynamym bar. Çaganyň beýnisi köplükleriň teoriýasynyň logikasyny aňsatlyk bilen kabul edip bilýär, bu bolsa algebranyň esaslaryna düşünmek üçin başlangyçdyr.

Ine, bir arifmetiki mesele: «Haýwanat bagynda bar-ýogy 8 sekiz sany jandar, pyşbagalar we durnalar bar. Olaryň jemi 20 aýagy bar. Haýwanat bagynda näçe pyşbaga we näçe durna ýaşaýar?».

Geliň, ilki bu meseläni algebra mahsus usulda çözelin. Durnalaryň sanyny – x , pyşbagalaryň sanyny – y harpy bilen belgilälin, şonda $x+y=8$, şeýle-de $2x+4y=20$. Hasaplaýarys, $x+2y=10$, ýagny $x=8-y=10-2y$; diýmek, $y=2$. Jemi 2 pyşbaga bilen 6 durna bolýar.

Indi bolsa bu meseläni «pyşbagalaryň» we «durnalaryň» arifmetikasy bilen çözelin. Eger jandarlaryň ählisi pyşbagalar diýip göz önümize getirsek, onda olaryň aýaklary 32 bolýar. Ýöne berlen meselede 20 aýak bardygy aýdylýar, diýmek, 12 aýak artykmaç. Olaryň artykmaçlygynyň sebäbi bolsa biziň haýwanlaryň hemmesiniň her biri 4 aýakly pyşbagalar bolmagy mümkin diýip çaklanlygymyz bilen baglydyr. Hakykatda welin olaryň käbiri 2 aýakly durnalar bolmaly. Şonuň üçin hem artykmaç 12 aýak – bu iki hili jandaryň aýaklarynyň arasyndaky tapawuda köpeldilen durnalaryň sany bolmaly; 12-ni 2-ä bölsek, 6 çykýar, ýagny 6 durna, eger 8-den – jandarlaryň umumy sanýndan 6-ny – durnalaryň sanyny aýyrsak, pyşbagalaryň sany galar.

Näbelli sanlaryň ýerine x bilen y goýup, jogaby tapmakda logika gabat gelýän hem göni ýolumyz barka, bu meseläni arifmetikanyň şeýle çylşyrymly «pyşbaga» usuly arkaly çözmek nämä derkar?

Algebra mahsus çözgüdi birbada özleşdirmek kyn bolsa-da, ilki göräýmäge, aňsat görünüň logika gabat gelmeýän çözgüde garanyňda, algebranyň logiki düşündirişinden baş çykarmak has aňsatdyr.

Hatda baş aýlyk bäbek hem baha gadyr goýup biler

«Sony» firmasynyň kärhanalarynyň birinde çagalar bagy gurnalypdyr. Onda çagalaryň nähili sazy gowy görýändigini ýüze çykarmak üçin tejribe geçirilipdir. Ol garaşylmadyk netijeleri beripdir. Körpeler üçin iň maýyl ediji saz Bethoweniň 5-nji simfoniýasy bolupdyr! Ertirden aqşama çenli telewizorda goýberilýän meşhur aýdymlar 2-nji orny eýeläpdirler, soňky orunda bolsa çagalar üçin niýetlenilen aýdymjyklar bolupdyr. Bu netijeler meni örän gyzyklandyrdy.

Biziň – ulularyň köplenç çagalaryň elýeterinden daşda goýýan klassykamyzy körpeler iň gyzykly saz hasap edipdirler. Eýsem, çagalar çylşyrymly simfoniýanyň gadyryny biler derejede zerur bolan üşükli halda, saza düşüňýän ýagdaýda dünýä inýärmikäler? Doktor Şiniçi Suzukiniň gözegçiliklerine laýyklykda, eýýäm baş aýlyk bäbeklere Wiwaldiniň konserti ýaraýar. Bu bir wakany ýadyma salýar.

Klassyky sazyň uly muşdaklary bolan ýaş är-aýal täze doglan bäbeklerine her gün birnäçe sagatlap Bahyň 2-nji súuitasyny diňledipdirler. Üç aýdan soň ol saza görä debşenekläp başlapdyr. Sazyň depgini tizleşende, onuň hereketleri-de has sazlaşykly hem işjeň hala geçipdir. Saz tamamlananda ol nägileligini bildiripdir. Körpäniň gaharlanan ýa-da aglan halatynda, är-aýal bu sazy goýberipdirler, onsoň bäbek derrew köşeşer eken. Bir gezek welin olar jaz aýtdyranlarynda, çagajyk çyrlap aglapdyr.

Sazyň çylşyrymly görnüşlerini kabul etmäge bolan ukyp – gudrat.

Alty aýlyk körpe, hatda ýüzmegi-de başarar

Ulularyň köpüsi ýüzüp bilmeýärler (olar «palta ýüzüşi» diýilýänini edýärler). Şonuň üçin hem siz iňňä bäge ýüzmegi öwretmegiň mümkindigi barada bilseňiz, belki, geň galarsyňyz. Entek ýöremegi hem öwrenmedik bäge, edil ýeriň ýüzünden süýşeneklemäge synanyşy ýaly, suwuň ýüzünde-de saklanmaga synanyşýar. Möhüm zat, kiçijek çaganyň ýüzüp biljekligi däl-de, eýsem, onuň çaga bolanlygy sebäpli ýüzýänligidir.

Birnäçe ýyl ozal men gazetde bir makala okadym. Onda de Beneseýl atly bir belgiýalynyň süýtden aýrylmadyk çagalar üçin ýüzmegi öwredýän mekdep açandygy barada aýdylýar. Ol üç aýlyk bäge suw howdanynda arkan ýatmagy, dokuz aýlyk çaga suwda dogry dem almagy öwretmegi mümkin zat hasaplaýar.

1965-nji ýylyň awgustynda Reze Dim, Tokioda geçen Atletzenanlaryň halkara konferensiýasynyň başlygy bir ýaşa çenli bolan çagalara ýüzüş öwretmek barada gürrüň berdi. Bu uly sensasiýa boldy. Hany Dim ilkinji gezek baş aýlyk bäge suwuň temperaturasy 32 oC bolan howdana salypdyr, üç aýdan soňra çaga eýýäm onda 6 minut töweregi ýüzmegi başarypdyr. Körpe hatda özboluşly rekord hem goýupdyr – ol suwda 8 minut 46 sekunt saklanyp bilipdir.

Metbugat konferensiýasynda hany Dim şeýle diýdi: «Çaga ýerde dik durmaklyga garanynda, suwuň ýüzünde nähili saklanmalydygyny has oňat bilýär. Birinjiden, ol tä öwrenişip, suwuň ýüzünde özbaşdak saklanmagy öwrenýänçä, siz oňa tekge berip durýarsyňyz.

Suwa çümeninde, gaýtadan ýokary çykýança ol demini saklaýar we gözünü ýumýar. Ynha, şeýlelik bilen ol el-aýagyny debşenekledip, ýüzmegi öwrenýär». Hany Dim adamyň ähli mümkinçiligini we zehinini çaga entek bir ýaşa ýetmänkä ösdürip başlamagyň mümkindigini köp ýola ynandyryp aýtdy.

Körpäniň ýüzüp biljekdigi – çaganyň çäksiz mümkinçiliklerini tassyklaýan bary-ýogy ýekeje delil. Ilkinji ädimlerini ädýän körpe şol bir wagtyň özünde tigirçeklerde hereket etmegi hem öwrenip biler. Ýöremek, ýüzmek, typmak – eger dogry ugrukdyrylsa we höweslendirilse, çaga bularyň baryny oýnamak usuly arkaly özleşdirip biler.

Elbetde, beýle synag tejribeleri körpä ýüzmegi ýa-da skripkada saz çalmagy öwretmek üçin geçirilenok. Suwda ýüzmek – çaganyň ukyp-başarnyklaryny ösdürmegiň ýollarynyň diňe biri: ol ukyny gowulaşdyrýar, işdäni açýar, refleksleri ýitileşdirýär we myşsalarý berkidýär. Demirçi ussalarýň bir aýtgysy bar: «Demir gyzaran wagty ýençgile».

Başgaça aýtsak, eger demir eýýäm gatan bolsa, ony ýençgilemek aşa giç bolýar.

Çaganyň beýnisi maglumatlaryň çäksiz möçberini özüne ýerleşdirip biler

«İňlisçä, ispança, italýança, nemesçä we fransuzça düşünýän, lingwistika geniýleri hasaplanýan aga hem uýa: baş dil, şeýle-de goşmaça kakanyň öz dili». Gazetde çap edilip, sensasiýa döreden habar ýaponiýalylaryň köpüsiniň ýadynda bolsa gerek. Makalada özüni öý hojalykçy diýip yglan edip, ömrüni çagalaryny terbiýelemäge bagyşlan jenap Masao Kagata barada gürrüň berilýär.

Şol wagt onuň ogly iki ýarym ýaşynda, gyzy bolsa üç aýlyk eken. Maşgalabaşynyň işini taşlap, özüni düýrmegi bilen çagalarynyň terbiýesine bagyşlamagyny maslahatlaşyp oturmagyň hem hajaty ýok.

Wajyp bolan zat, jenap Kagatanyň ulanan bilim beriş usulynyň körpeleriň akyl-paýhas bilen bagly mümkinçiliklerini görkezýänligidir. Ynha, ol nämeleri gürrüň berýär:

«Men olara iňlisçe, italýança, nemesçe, fransuzça... gepleşik dilini şol bir wagtda diýen ýaly öwredip başladym. Radioda köplenç fransuz dili sapaklary iňlisçe düşündirilýär. Şonuň üçin hem men köp dili birden öwredilse, okadylyş usulyýetini bir bitewülige birleşdirmek mümkin bolar diýen karara geldim. Edil şol döwürde çagalarym pianinoda saz çalmagy öwrenýärdiler, olaryň ulanýan notalaryndaky düşündirişler bolsa italýançady, terjimesi bolsa – iňlis, nemes we fransuz dillerinde. Eger olar düşündirişlerden baş çykarmasalar, sazy nähili çalmalydygyny bilenokdylar. Bu olara dilleri öwredip başlamagymyň sebäpleriniň biri boldy. Menden köplenç çagalaryň baş dili birden öwrenmek bilen, bulary garjaşdyrandygy ýa-da garjaşdyrmadyklary barada soraýardylar. Meniň pikirimçe, garjaşdyrma bolmandy: olar dilleri dürs ulanýardylar ahbetin. Biz daşary ýurt dilleri bilen diňe radio boýunça meşgullanýardyk. Bu radiogepleşikleri örän mylakatly diktorlar alyp barýardylar. Sözleriň aýdylyşy boýunça diliňi uýgunlaşdyrmak usulyýete mahsus halda dowamly gaýtalanýardy. Netijede, çagalaryň özleri gürläp başlansoňlar olar hemmesini dürs aýdýarlar» («Irki ösüş», 1970-nji ýylyň maýy).

Şeýlelikde, çaga beýnisiniň maglumaty özüne siňdirip almak ukyby, ulularyňka garanyňda, has ýokary diýip çaklap bolar. Ony «aşa düşürmekden» ýa-da öte hyjuwlandyrmakdan gorkmak gerek däl: çaga beýnisi edil sorguç (gubka) ýaly, bilimleri tiz özüne alýar, pürepür dolandygyny duýanda bolsa, öçýär-de, täze maglumaty kabul etmegini togtadýar. Bizi çaga aş köp maglumat berýänligimiz däl-de, çaganyň doly derejede ösüp kämilleşmegi üçin zerur bolanyndan, köplenç, öte az maglumat berýänligimiz alada goýmalydyr.

Çaga diňe özi üçin gyzykly bolan zady ýatda saklaýar

Şu wagta çenli men çaga beýnisiniň maglumaty özüne siňdirmekdäki ajaýyp ukybyny beýan etdim. Elbetde, çaganyň beýnisi ösüşini bu döwründe berlen ähli zady mehaniki ýagdaýda özüne sorup alýan enjama meňzeş, ol entek maglumaty saýlap almaga we oňa düşünmäge ukyply däl.

Emma bahym wagty gelýär-de, çaga özbaşdak netijä gelmek ukybyna eýe bolýar, ýagny beýniniň kemala gelen akyl-paýhas enjamyny peýdalanmaga ukyply bolan bölegi ösýär. Bu ýagdaý üç ýaş töwereginde bolup geçýär diýlip hasaplanylýar. Hut şol döwürde-de çagany nädip we näme bilen gyzyklandyrmaly diýen sowal ör-boýuna galýar. Körpe özi üçin gyzykly bolan zatlary nebsewürlik bilen ýatda saklaýar. Beýleki ukyp-başarnyklar hem kämilleşmäge başlaýar – ol eýýäm nämendir bir zady döretmegi, amala aşyrmagy işläp biler; bular akyl-paýhasyň ösmegi we häsiýetiň kemala gelmegi üçin wajypdyr.

Siz çagalaryňyza hekaýalary we ertekileri okap berýärsiňiz, hatda olar heniz okalanlardan az zada düşünýän bolsalar hem, şeýle edýärsiňiz. Çagaňyz olary köp gezek gaýtalap diňleýär, eger siz ünssüz okasaňyz, ol bada-bat ýalňyşyňyzy tapýar. Çaga körpelere niýetlenen eserleri we ertekileri örän anyk halda ýat tutýar, ýöne bu takyklyk düşünmege däl-de, assosiatiw huşa esaslanýar diýip bolar.

Soňra çaga üçin bu eserleriň haýsydyr biri gyzykly bolup başlaýar, onsoň ony özüniň okasy gelýär. Hatda elipbiý tanamasyda, ol eşiden wakalaryny kitapdaky suratlar bilen degşirip, entek okamagy başarmaýan harplaryny sünnälik bilen yzarlap «okaýar». Hut şol döwürde çaga tutanýerlilik bilen dürli harplaryň manysyny sorap başlaýar. Şeýle erjellik görkezmegi onuň akyl ýetirişe ägirt uly gyzyklanmasynyň subutnamasydyr.

Üç ýaşa çenli döwürde özüni gyzyklandyrýan zady öwrenmek çaga üçin müşgil däl, şunlukda, sarp edilen energiýanyň we güýjüň mukdary sizi biynjalyk etmeli däldir.

Çagalykda öwrenilmedik bolsa, edim-gylymlaryň (başarnyklaryň) köpüsini özleşdirmek kyn bolýar

Işim bilen baglylykda, iňlisçe gürlemeli bolýan wagтым köp. Ýöne sözleri aýdyşymdaky we intonasiýamdaky ýalňyşlyklarym hemişe meni biynjalyk edýär. Diňläp oturan adam meniň «ýapon-iňlisçäme» düşünenok diýjek bolamok – ol düşünýär. Emma käte onuň ýüzünde aljyraňňylyk alamatlary peýda bolýar-da, ol menden nämedir zady gaýtalamagymy sorayar. Şonda özüme düşünilmegi üçin men ol sözi harplap aýdýaryn.

Ine, bary-ýogy bir ýaş iki aýlyk bolan goňşy oglanjyk bolsa iňlisçe sözleri örän dogry aýdýar. Ýaponlaryň köpüsine [r] hem [l] seslerini aýtmak kyn düşýär, onuň welin aýdany gelşip dur, aňsat. Megerem, bu meniň iňlis dilini orta mekdepde öwrenip başlanlygym, ol oglanjygyň bolsa ýapon dilini özleşdirýän wagty iňlisçe gürläp ugranlygy sebäpli şeýle bolýandyr. Onuň ikinji dil bilen ilkinji tanyşlygy iňlis ýazgylaryny diňlemekden başlapdyr, soňra bolsa ol amerikaly zenan bilen iňlisçe gürleşip, saýry dili öz ene dili bilen bilelikde özleşdirip ugrapdyr.

Bu deňeşdirme aňynda ene diliň nusgasy kemala geleninden soň, eýýäm başga nusgalary kabul etmegiň müşgil bolýanlygyndan habar berýär. Şeýle-de bolsa, eýýäm düşündirip geçişim ýaly, çaganyň beýnisi üç ýaşa çenli diňe bir ene dili bolan ýapon diliniň pikirleniş ulgamyny özleşdirmäge ukyply bolman, eýsem, islendik başga dili hem özleşdirmäge ukyplydyr. Özi-de, öňem adyşym ýaly, bu ýagdaý şol bir wagtyň özünde deň alnyp gidilip bilner. Şonuň üçin hem bu ýaşdaky çagalar känbir kynçylyk çekmezden, islendik dilde hem ene dilinde gürleýşi ýaly gürläp

bilerler. Eger siz bu döwri elden giderseniz, körpeje wagty aňsatlyk bilen öwredip biljek zadyňyzy çaga öwretmek soňra has kyn bolar.

Daşary ýurt dili çaganyň irki ösüş döwründe özleşdirip biljek ýeke-täk sapagy däl

Owazlary saýgaryş, beden bilen bagly ukyp-başarnyklar (hereketleriň utgaşykly bolmagy we deňagramlylyk duýgusy) hut şu ýaşda kemala gelýär. Estetiki kabul edişiň esaslary – duýuş (sensor) reaksiýasynyň kämilleşýän wagty hem çen bilen şol döwre gabat gelýär.

Her ýyl tomus dynç alşynyň başynda dürli ýurtlardan ata-eneler çagalaryny doktor Suzukiniň skripkaçylyk synpyna alyp gelýärler. Olaryň hiç biriniň ýaponça ýeke sözi hem bilmeýändiglerini düşündirip oturmak gerek däl. Ilkinji bolup in kiçijekler gürlemäge başlaýarlar. Soňra kiçi we orta synplardaky çagalar. In çöňňeler bolsa ata-eneler bolýar.

Eýýäm bir aýdan soň çagalaryň köp sanlysy ýaponça ajaýyp derejede gürlemegi başaryan bolsalar, munuň üçin ata-enelere ýyllar gerek bolýar, olar terjimeçiler hökmünde çagalaryň hyzmatyndan peýdalanmaly bolýarlar.

Eşidiş babatda kemli bolan çaganyň eşidişini ösdürmek mümkindir

Şu çaka çenli men kadaly ýagdaýdaky çaganyň gizlin mümkinçilikleriniň we bu mümkinçilikleri ösdürmek üçin irki bilim berşiň möhümliginiň üstünde durup geçdim. Ýöne gynansak-da, dünýäde kemli: polimielit keseli bolan, akyl taýdan yzagalak, ker, lal çagalar hem az-küş däl. Irki ösüş olaryň gabadynyň sowlup geçmeli däl, gaýtam olaryň ýagdaýynyň kyndygyny nazara alyp, olaryň kemis taraplary, mümkingadar, irräk

kesgitlenilmelidir. Şonda irki ösüş tehnikasynyň ýardamy bilen, olaryň ýetmez taraplarynyň öwezini dolmaga synanyşyp bolar.

Size bir wakany gürrüň bermek isleýärim. Ony men ýakynda gazetden okadym: waka ker halda doglan, şeýle-de bolsa, ata-enesiniň ägirt uly yhlasy bilen, biraz soňra kynçylyk çekmezden, söhbetdeşliklere gatnaşyp bilen çaga barada.

Häzir alty ýaşynda bolan Asuto sagdynja bolup dünýä inipdir. Ata-enesi onuň nähilidir bir ýetmeziniň barlygyny güman edip başlanlarynda çaga bir ýaşyny dolduran eken. Çaganyň eşidişi bilen bagly bir-birlerine sowal berseler-de, öz perzentleri hem birneme gijräk gürläp başlaýan körpelerden biri bolsa gerek diýen pikir bilen, ata-ene o diýen alada galmandyr. Emma Asuta bir ýarym ýaşda hem dil bitmänsoň, ony lukmanyň gözden geçirişine alyp barypdyrlar.

Ata-ene kömek sorap doktor Masuzawa – eşidişi kemli çagalary bejermek we olara bilim bermek boýunça hünärmene ýüz tutupdyr. Ol çaga öz adyny eşidip, tanamagy öwretmekden başlapdyr. Soňra çaga beýleki sözleri öwrenip başlapdyr. Kem-kemden lukman sözleri manylary bilen birikdirip, çagada entek ýitip gitmedik eşidiş akabajyklaryny ösdüripdir. Doktor Masuzawa irki ýyllarda gulagy agyr çaga eşitmegi «öwretmegi», hakykatdan hem, mümkin ýagdaý hasaplaýar.

Ol şeýle ýazýar: «Çagada nähilidir bir kemçiligiň bardygyny diňe ejesi tiz ýüze çykaryp biler. Doglandan bir hepde soňra bäbek çasly sesi ýa-da goh-galmagaly eşidýändigini aňdyrýar. Birnäçe aýdan soň körpe ejesiniň sesini, dört aýdan soň öz adyny tanaýar. Eger çaga gaty sese baş galdyrmasa ýa-da ady tutulanda jogap bermese, onda onuň eşidişinde bir kemiş bardygyny çaklamak bolar. Üç ýaş töwereginde çaga ulularyň gündelik durmuşda ulanýan sözleriniň köpüsini bilýär. Şonuň üçin hem bu irki ýyllar –

eşidişinde kemçilik bolan çaga dürli sözleri öwretmek üçin tüýs laýyk bolan döwürdir.

Iň bir gaça durulmaly zat hem, barybir hiç zat eşitmeýänligini tutaryk edinip, çagany seslerden goramakdyr. Hatda bütinleý ker çaganyň hem hiç zat eşitmäge ukyply däldigi ýalandyr. Eger çaga hemişe owazlary diňlese, onda eşidiş ukyby emele geler».

Şunlukda, çaga hatda eşidiş babatda çynlakaý kemisli doglan hem bolsa, ata-enäniň yhlasy we ýörite öwredilmegi çagada eşidiş ukybyny ösdürip biler.

2-nji bölüm. Irki tejribäniň täsiri

Esasy zat – daşky gurşaw, nesil yzarlaýjylyk däl

Geçen bölümde men kiçijek çaganyň entek oýanyp ýetişmedik (ukudaky) ukyplary barada aýtdym. Pyntykdan bagyň ýa-da gunçadan ajaýyp gülüň ösüp çykjagy ýa çykmaýagy siziň munuň üçin nähili şertleri döredýänligiňize we öz garamagyňyzdaky zatlara nähili ideg edýänligiňize bagly. Meniň pikirimçe, çaganyň ösüşinde, nesil yzarlaýjylyga garanyňda, bilim hemde onuň ýaşayan gurşawy has uly orun tutýar.

Ýaponiýada doglan pursadyndan başlap dürli maşgalalarda terbiýelenen ekizler bilen bagly synag tejribeleriniň ençemesi geçirilen. Eger dürli şertlerde ösüp kemala gelseler we dürli adamlar tarapyndan terbiýelenseler, hatda ekizleriň hem biri-birinden häsiýeti babatda-da, ukyp-başarnyklary babatda-da örän tapawutlanjakdyklaryny geçirilen barlaglar görkezipdir.

Mesele nähili bilimiň we nähili gurşawyň çaganyň bolup biläýjek ukyplaryny has oňat ösdürýänliginde. Dürli hili ýagdaýlarda we dürli usullar bilen köp sanly synaglary geçiren alymlaryň alan netijeleri muňa jogap bolup hyzmat edýär. Galyberse-de, mekdepde berilýän bilimiň daşyndan goşmaça, çagalaryna özbaşdak bilim bermäge synanyşan ata-eneleriň köp sanlysyny mysal getirip bolar. Onsoňam itlerde we maýmynlarda geçirilen synag tejribeleriniň hem netijeleri elýeterli bolup, bular hem goşmaça düşündirişi talap etmeýär. Indi men bu synag tejribeleriniň birnäçesini ara alyp maslahatlaşmak isleýärim.

Alym kakadan bolan perzent hökman alym bolar diýmek bolmaz

Men eneleriň: «Oglum kakasyňa çeken bolmaly-da, saz babatda asla üşügi ýok» ýa-da «Adamym ýazyjy – şonuň üçin biziň çagamyz hem gowy düzmeleri ýazýar» diýýänini köp eşidýärim. Elbetde, nakylada aýdylýşy ýaly, «Alma almaga agajyndan daşa düşmez» ýa-da Ýaponiýada aýdyşlary ýaly, «Ýaş sogandan bägül gögermez».

Hakykatdanam, alymyň oglunyň alym, söwdagäriň oglunyň söwdagär bolýan ýagdaýlary bar. Ýöne bu ýagdaýlar şol hünäre mahsus aýratynlyklaryň çagalara nesil yzarlaýjylyk arkaly geçendigini aňlatmaýar. Doglan pursadyndan, ähtimal, olar kakalarynyň ýörelgesini dowam etdirmäge borçludyklary gulagyna guýlup durlan şertlerde terbiýelenendirler. Ata-enäniň döreden daşky gurşawy çaganyň gurşawyna öwrülýär. Ol çagada kakasynyň hünärine bolan gyzyklanmany oýaryp, onuň bu hünäre bolan ukybyny ösdürýär.

Eger gelip çykyş ukyp-başarnyklaryň kemala gelmeginde kesgitleýji şert bolanlygynda, çagalar nesilme-nesil kakalarynyň hünärini miras alardylar. Emma durmuş has täsin ahwal, alymyň perzendiniň skripkaçy, lukmanyň perzendiniň ýazyjy bolýan ýagdaýlary seýrek däl.

Zehinli ata-enäniň çagasynyň hökman zehinli bolaýmaýanlygyny görmek üçin, golaý-goltumynda ýaşaýan adamlaryňyza nazar aýlamak hem ýeterlikdir.

Bikärden dünýä inen çaga ajaýyp inžener ýada hudožnik bolup ýetişip biler. Hut daşky gurşaw hem-de durmuş tejribesi arkaly, doglanda çyplak doglup, ýalňyz bolan çagalar dürli ukyplara hem häsiýetlere eýe bolup ösüp ýetişýärler.

Başgaça sözler bilen aýdanymyzda, çaganyň ukyplarynyň we häsiýetleriniň kemala gelmegine ata-enäniň hünäridir ukyplary

gönüden-göni täsirini ýetirmeýär. Lukmanyň oglunyň lukman bolmagynyň sebäbiniň diňe onuň derman ysynyň täsiri astynda, ak ýektaýly adamlaryň we olaryň müşderileriniň gurşawynda terbiýelenýänligindedigini aýdyp bolar.

Çaga bu gün düýnküden bütinleý başga kişi bolar

Biz çagalarymyzyň nähili ösýändigini kiçijek aýratynlyklaryna çenli hemişe aňşyryp hem durmaýarys, sebäbi olary her gün görýäris. Olar pikir edişimizden has tiz ösýärler. Ösüşiň psihologiýasy boýunça dünýä belli şweýsar hünärmeni, professor Žan Piaže, özüniň üç çagasynyň ösüşini synlap, ösüş başgançaklarynyň teoriýasyny döredipdir. Onuň kitabyny näçe köp okadygymça, ösüşiň her bir basgançagynda dogry bilim berilmeginiň we gurşawyň näderejede wajyplygyny barha ýiti duýýaryn.

Piaženiň gözegçiliklerine laýyklykda, täze doglan bäbek agzyna ilen ähli zady sorýar, doglandan soň ol eýýäm diňe süýt emýär we erjellik bilen ony talap edip başlaýar.

Üç aýdan soň çagada nämedir bir zada, meselem, sallançagynyň üstünden asylyp goýlan esgi gurjaga ýetmek, elläp görmek islegi ösýär we muny uly höwes bilen edýär. Bir ýarym ýaşa ýetende şol çagajyk isleýän zadyna eli ýetmese, taýak bilen alyp boljakdygyna akyl ýetirýär. Iki ýaşdan soň sözleri abstrakt manylary bilen baglanyşdyrmaga çalyşýar, dogry, ol bu sözlere, köplenç, özüçe düşünýär. Meselem, «(erkek) adam» sözünü diňe özüniň kakasy bilen baglanyşdyrýar ýa-da «ýagyş» sözünü suwlaýjy maşyn arkaly köçäniň ýuwulmagy bilen baglanyşdyrýar.

Çaga beden taýdan hem, akyl taýdan hem haýran galdyryjy tizlik bilen ösýär. Şonuň üçin-de onuň ösüşiniň her bir basgançakda dogry höweslendirilmegi möhümdir.

Muny gazanmak üçin çaga nämäniň we haçan gerekdigine, näme bilen gyzyklanýandygyna ata-eneler örän dykgatly syn etmelidirler, sebäbi oňa hemmeden ýakyn kişi ata-enedir. Edil daşary ýurt dilini öwrenmek üçin dogry wagty saýlamagyň wajyp bolşy ýaly, irki ösüşiň her bir basgançagy üçin hem laýyk bolan wagt bardyr.

Meselem, tigirçekli aýakgaplarda typmagy öwretmek, çaga ýöräp başlanyndan soň, juda kyn bolýar, muny ýöremegi öwrenýärkä deňeçerräk wagtda öwredilse welin, bir-iki aýdan soň ondan ajaýyp figuralaýyn typyjynyň çykaýmagy hem mümkindir.

Amerikalý psiholog zenan Makgrou ekizler bilen tejribe geçirip görüpdür. Olaryň birine 11 aýlykka, beýlekisine 22 aýlyk wagty konkide typmagy öwredipdir. Netije göz-görtele tapawutly bolupdyr: ir öwredilen çaga has uly derejä ýetipdir.

Häzirki güne çenli hem biz çagalara entek nähilidir bir başarnyklary özleşdirerden ir hasap edip, olaryň durmuşyny çylşyrymlaşdyrýarys, şeýlelikde hem «jaýdar wagty» elden gidirýäris.

... Men size bir wakany gürrüň bereýin. Bir ýigidi daşary ýurda işe ýollapdyrlar, onuň aýaly bolsa ýaňy doglan gyzygazy bilen ata-enesiniň ýanynda ýaşamak üçin Tohoku şäherçesine gidipdir. Babadyr mama agtyjaklaryny eý görüpdirler, onuň bilen köp oýnapdyrlar hem gürleşipdirler. Bir ýyldan soň ýigit işini dynyp, dolanyp gelipdir, onsoň aýalydyr perzendi bilen bilelikde olar ýene-de Tokioda ýurt tutunypdyrlar. Ol wagt gyzygazlary gürlärden has kiçijek eken. Ýöne welin dil biteninde çaganyň ata-enesi geň-taň hala düşüpdirler: gyzlarynyň aýdýan sözleriniň ählisi Tohoku dialektinde eken. Bu, dogrudanam, örän geň eken, sebäbi maşgala agzalaryň hemmesi umumy kabul edilen ýapon dilinde, gyzygazyň bir özi dialektde gürleýär eken.

Hatda birnäçe ýyldan soň, gyrgyz mekdebe gidip başlandada Tohoku aksentinden saplanyp bilmändir.

Görlüp oturylsa, çaga heniz gürlemegi öwrenmänkä bu dialekt onuň beýnisiniň akabalaryna ýaýran eken. Bir yz goýlansoň bolsa, täzesini çekmek üçin, öňki akabany bozup aýyrmak çendenaşakyn bolýar.

Irki çagalykda körpejä ýetirilýän täsiriň tutuş ömrüne aýrylmaz yz goýýandygyny aňladýar. Bu täsiriň gowy tarapdan ýetirilmegi üçin hut ata-eneler alada etmelidirler.

Höwes dörediji enjamlar bolmadyk otag körpe üçin zyýanlydyr

Petigi, diwarlary ap-ak bolan, daşyndan hiç hili ses geçmez ýaly germewli otagy göz önüne getirip görüň. Haýsydyr bir enäniň muny ýaňy dünýä inen bäbek üçin jüpüne düşen şertlerdäki otag hasaplamagy hem mümkin. Hakykatda welin, bütinleý enjamlaşdyrylmadyk beýle otag körpe üçin diňe bir peýdasyz bolman, eýsem, örän zyýanlydyr hem.

Professor Bruner tarapyndan Amerikada geçirilen tejribeler, kiçijek çaganyň bolýan gurşawyna daşky täsiriň derejesiniň çaganyň aň-paýhasynyň ösmeginde göz-görtele täsirini ýetirýändigini görkezipdir. Ol muny aşakdaky barlaglar bilen subut edipdir. Ilki bilen ol täze doglan bäbekleri iki topara bölüpdir. Birinji topar bütinleý höwes dörediji enjamlar bolmadyk şertlerde ýerleşdirilipdir, beýleki topar bolsa reňkdar oboýly, reňklenen petikli, alabeder ýorganlar bolan, penjiresinden bolsa lukmanlaryň we şepagat uýalarynyň işleýişleri görnüp duran otagda ýerleşdirilipdir. Bu ýerde hatda saz hem ýaňlanýar eken.

Iki topar hem dürli şertlerde birnäçe aýlap terbiýelenipdirler, şondan soň akyly-paýhas babatdaky ösüşi anyklamak üçin

synaglar geçirilipdir. Her bir çaga öwşün atýan enjam hödürlenipdir. Şol enjama ýetmek üçin çaganyň sarp eden wagtyňa laýyklykda-da onuň ösüş derejesi kesgitlenipdir. Netijeler mese-mälim parhlylygy görkezipdir: boş otagdaky çagalaryň akyl-paýhas derejesi, höweslendiriji enjamlar bilen üpjün edilen otagdaky çagalaryňka garanyňda, üç aý yza galýan eken.

Hut şu döwürdäki üç aýlyk yza galmak örän üns berilmeli ýagdaýdyr, çünki çaganyň doglanyndan üç ýaşa çenli döwürdäki akyl taýdan ösüşini mümkinçilikleri babatda dört ýaşdan on ýedi ýaşa çenli ösüşiniň bilen deňeýer hasaplanýar. Alymlar, eger çaga dogry terbiýelense, beýle yza galmanyň öwezini bahym dolup bolar diýen pikirde bolsalar hem, barybir bu uly tagallalary talap edýär.

Şunuň ýaly tejribeler diňe bir professor Brauner tarapyndan däl, eýsem, beýleki köp sanly psihologlar tarapyndan hem geçirilipdir. Olaryň netijeleri hem daşky täsiriň bolmagynyň ýa-da bolmazlygynyň ukyp-başarnygyň ösüşine çynlakaý täsirini ýetirýändigini görkezipdir.

Akyl-paýhasyň ösmegine has köp täsirini ýetirýän höweslendirmeleriň beýleki köp sanly görnüşleri hem jikme-jik seljerilip öwrenilipdir. Usullaryň köpüsi synalyp görnüpdir: üwrelýän sallançak, surat çekilýän çotgajyklar, owadan nagyşlar, öwşün atýan topjagazlar, reňkdar oboýlar we ş.m.

Garward uniwersitetinden irki ösüşe dahylly ylmy barlaglary geçirmek bilen meşgullanýan psiholog, professor Uaýt, eger-de çaganyň ösüşini üçin doglan gününden başlap dürli şertler döredilen bolsa, munuň akyl-paýhasyň kemala gelmeginde düýpli netijesiniň bolýanlygyny subut edilen hasaplaýar.

Iň bir garaşylmadyk zatlar hem çaga täsirini ýetirýär

Karl Fridrih Gauss, XIX asyryň iň beýik matematikleriniň biri ýaňy sekiz ýaşyndaka arifmetiki hatarlaryň jeminiň formulasyny açypdyr.

Gaussyň kakasy alym däl eken. Ol ýönekeýje kerpiç örüji bolup, diwarlary, haýatlary, ojaklary abatlar eken we köplenç ogluny ýany bilen işe äkider eken. Gauss kakasyna kerpiç äberende olary sanaýan eken. Gaussyň matematiki ukyplary şu endigiň täsiri bilen irki çagalykda kemala gelen bolsa gerek.

Çagalyk – adamyň ömründäki aşa kabul edijilikli döwür bolýar. Ata-ene üçin ähmiýetsiz hem bimany bolup görünýän zady çaganyň öte duýguçylyk hem uly güýç bilen kabul etmegi, netijede bolsa bu ýagdaýyň onuň tutuş soňraky durmuşynyň düýp esasyna öwrülmegi hem mümkindir.

Çaganyň kitapdaky suratlar boýunça okaýan wakasy, uly adamyň okaýanyndan bütinleý başgaça bolup biler

Bilelikde suratly kitapçany ýa-da ertekini okap başlanlarynda çaga bilen uly adamyň kabul edişindäki we netije çykaryşynda tapawut mese-mälim bolýar. Çagalara irki bilim berlişi bilen bagly ilkinji açyş edijileriň biri bolan, beýik italýan alymy hanym Montessori öz kitabynda kiçijek çaganyň özüni alyp barşyny mysal getirýär. Ejesi bir ýarym ýaşly çagasyna dürli haýwanlaryň we aw awlanylýan pursadynyň reňkli suratlaryny beripdir. Çaga suratlary hanym Montessorä görkezipdir-de, özüniň çaga dilinde: «Maşyn, maşyn» diýip jedirdäp başlapdyr. Ol maşyna çalymdaş hiç bir zat tapyp bilmän, sowal beriji äheňde dillenipdir: «Bu ýerde maşyn ýog-a?». «Ynha, ol» diýip, çaga barmajygyny surata basyp, buýsanç bilen görkezipdir. Şonda ol has ünsli synlapdyr. Suratda it, awçy, ýaby çekilen eken, ahyry ol arkadaky sudurda ýola meňzeş çyzyjagy we ondaky nokady saýgarypdyr. Oglanjyk

barmajygyny şol nokada basyp: «Maşyn» diýipdir. Hakykatdanam, ol kindiwanja maşyn eken.

Hanym Montessori ýene bir mysal getirýär. Bir ýarym ýaşyndaky oglanjyga ejesi suratlar bilen bezelen «Sambo» atly kitapçany beripdir-de, oňa bu ertekini gürrüň beripdir.

«Sambo atly kiçijek oglanjyk doglan gününde berlen sowgatlary göterip, ýol bilen gidip barýan eken. Ýolda ol ýabany haýwanlara sataşypdyr, onsoň olar çaganyň ähli sowgadyny alypdyrlar. Ol aglap, öýlerine gaýdypdyr. Öýlerinde kakasy hem ejesi ony köşeşdiripdirler. Onsoň ol bagtyýar halda saçak başyna geçipdir. Onda, ine, şu ahyrky suratdaky ýaly ullakan baýramçylyk pirogy bar eken» diýip, ejesi gürrüňini soňlap, kitapçany ýapypdyr. Kiçijek ogly welin birdenkä garşy çykypdyr: «Ýok, ol aglaýar». Onsoň ol kitabyň arka sahabynda Sambonyň ýarym-ýaş aglap oturan halda çekilen suratyny görkezipdir.

Başgaça aýdanymyzda, kiçijek çaganyň kabul edişi öz-özünden, garaşylmadyk ýagdaýda bolýar, köplenç halatda bu ulularyň göwnüne tötänlik ýaly görünýär. Şonuň üçin hem biz çagalara çemeleşenimizde öňden bar bolup, durnukly hala gelen garaýyşlarymyzdan saplanmalydyrys hem-de dünýäni edil çagalaryň görşi ýaly görmek üçin hyýal güýjümüzizi lükgeligine ulanmalydyrys.

Irki çagalykdaky täsirler çaganyň soňraky pikirleriniň akabasyny hem hereketlerini kesgitleýär

Eger sizden irki çagalygyňyzdan bir wakany gürrüň bermeklerini sorasalar, adatdan daşary bir waka bolaýmasa, başga hiç zady ýada salyp bilmeýänligiňize haýran galmak bilen göz ýetirersiňiz. Hatda iki-üç ýaşyňyzdaky nähilidir wakany janlandyrmagy başaraýsaňyz hem, siz ony öz tejribäňize

laýyklykda däl-de, ejeňiziň ýa-da beýleki ulularyň gürrüňinden ýatda saklansyňyz.

Ýöne welin irki çagalykda bolan zatlaryň ählisini adamyň ýada salyp bilmeýänligi baradaky maglumat olaryň doly unudylýandygyny aňlatmaýar. Üç ýaşa çenli döwürdäki alnan islendik täsir, islendik tejribe kemala gelen şahsyýetiň esaslarynyň bir bölegine öwrülýär.

Gipnozyň täsiri bilen ýaňy bir ýaşyndaky çagadygy ynandyrylsa, islendik adamyň özüni edil bir ýaşyndaky çaga ýaly alyp barmaga we gürlemäge başlaýandygyny aýdýarlar. Bu bolsa çagalykdan galan islendik täsiriň aňda hemişelik galýandygyny aňladýar.

Aýtmaklaryna görä, adamy çykgynsyz ýagdaýa ýetirilse, ol birdenkä çagalykda bolan wakalary göz öňüne getirip başlaýarmyşyn.

Belli syýasat işgäri Kukueý Manaka uruş döwründe gospitala düşüp, ölüm bilen ömrüň serhedinde ýatyrka, çagalyk ýatlamalarynyň birden möwjäp gelendigi barada gürrüň berýär. Ol ejesiniň ybadathana äkidişini ýada salypdyr, derwezäniň agzynda duran keşiş, onuň ýüz keşbi, egin-başy, gepleýiş äheňi – maýdaja zatlara çenli hemmesi ýadyna düşüpdür. Soňra ol bu ýagdaý barada ejesine gürrüň beripdir, iki ýaşynda çagy, hakykatdanam, şeýle zadyň bolandygy anyklanypdyr.

Nikko gözleg-barlag merkeziniň prezidenti, jenap Moriatsu Minato Hytaýda doglupdyr we irki çagalygyny şol ýerde geçiripdir. Maşgalasy Ýaponiýa göçensoň, ol hiç haçan hytaýça gürlemändir we bu dili bütinleý unudandyryn öýdüpdir. Köp ýyllardan soň ol işewür sapar bilen Hytaýa barypdyr. Moriatsu Minato nämedir bir zat aýtmaga synanyşypdyr, birden hytaý dilindäki sözler akgyňly ýagdaýda ýaňlanyp başlapdyr. Dili doly derejede tebigy halda eken, özi-de şeýle bir erkin gürleýär eken

welin, bu ýagdaý onuň özüni-de, hytaý kärdeşlerini hem geň galdyrypdyr. Irki çagalykdaky tejribäniň beýnide näderejede berk yz goýýanlygyny bu ýagdaý ýene bir ýola görkezýär.

Ozal başynda berk binýat tutulmasa, berk bina gurmaga synanyşmak peýdasyzdyr: hatda ol daşyndan owadan bolup görünse-de, barybir güýçli ýel ýa-da ýer yranmasy sebäpli weýran bolar.

Irki ösüş hem şol binýat misillidir. Ony ilki başdan berkden tutmak gerek, sebäbi bina taýýar bolanyndan soň binýadyň gurluşygyna başlamak mümkin däl.

3-nji bölüm. Körpä näme peýdaly?

Şu wagta çenli çaga üçin daşky gurşawyň wajyplygy barada we bu gurşawyň tutuş ömre ýetirýän täsiri dogrusynda gürrüň etdim. Maşgalalaryň köpüsinde, şol sanda ýapon maşgalalarynyň hem aglabasynda çagalarynyň terbiýesi babatdaky jogapkärçiligi eje gerdeninde göterýär. Ýöne meniň aýtmakçy bolýan zadym çölpe-çagalaryň terbiýesi bilen meşgul bolýanlaryň her birine dahyllydyr. Ilkinji nobatda, eje terbiýe meselesinde özüniň ähli hyýaly göz önüne getirişini we oýlap tapyjylygyny ulanmalydyr. Elbetde, şunda çaganyň ösüşiň haýsy basgançagyndadygy göz önünde tutulmalydyr. Meniň size ýetirmek isleýän anyk maslahatlaryma diňe ideýalar hökmünde garamak gerek. Olaryň esasynda her bir eje öz çagasynyň belli bir häsiýetine ýa-da onuň ösüşiň haýsy basgançagyndalygyna laýyklykda, haýsydyr bir maslahaty almalydygy ýa-da almaly däldigi babatda netijä gelip biler.

Her gezek çagany gowy saz hem žiwopis bilen gurşamagy maslahat beren wagty, päk ynsaply eneler «gowy» saz we «hakyky» žiwopis diýenimde, meniň nämäni göz önünde tutýanlygym barada sorayarlar. Bethowenmi ýa Mosart? Wan Gogmy ýa Pikasso? Elbetde, biz käte hünärmen bilen mazaly maslahatlaşyp, anyk maslahatlary hem berýäris.

Ýöne ata-eneler öz çagalaryna mahsus bolan aýratynlyklardan ugur alyp, şoňa uýgun bolan hala getirmelidirler.

Eger eje perzendi üçin nämedir bir zady gowy hasaplaýan bolsa, haýal-ýagallyk etmezden, muny çaga bermek gerek.

Meselem, eger çaga dört ýaşynda bolsa, ol çagalar bagyna gidýär, alty ýaşasa – mekdebe. Ýaponiýada bilim her bir ýaş babatdaky kesgitlenen maksatnama esaslanýar. Irki ösüş ideýasy

hem şeýle kabul edilýär: berk gözükdirmeler berilmese, özi muny synag edip görmäge hiç kim aýgyt edip bilmeýär.

Çagany köprük ele alyň

Çaga öýkeli halda, ýöne ejesi hopba edýär welin, ol aglamagyny goýup, ýylgyrýar. Şeýle ýagdaý kime tanyş däl, her bir ata-ene ýüzlerçe gezek başdan geçirendir.

Çagany, mümkingadar, köprük götermegiň gerekdigine meniň ynamym bar.

Öz garaýşyny aňlatmagyň başga usuly bolmadyk körpe üçin, aglamak – özüňe üns çekmegiň ýeke-täk serişdesi. Aglamagy onuň nämedir bir zat isleýänliginiň alamaty, onuň islegini jogapsyz goýmak bolsa, ony iň başyndan düşünişmekden mahrum etmek bolýar.

Çaganyň ejesi bilen pikir alyşmagynyň, aýratynam, duýuş, syzyş arkaly düşünişmeginiň akyl taýdan ösüş üçin örän wajypdygyny sagdyn garaýyş subut edýär.

Doktor Harlou täze doglan ynsan perzendiniň hem ýylylygy, ýumşaklygy we hereketde bolmagy idejekdigi barada netijä gelýär. Şeýle-de beden taýdan sagdyn bolmak üçin süýdünň zerur bolşy ýaly, enäniň perzendini elinde göterip duran çagyndaky mähir-mylakatyň hem körpäniň duýgy bilen bagly hal-ýagdaýy üçin örän wajypdygyny belleýär.

Men çagany, mümkin boldugyndan, ýyggyrak elde göterilmegini unaýaryn. Sebäbi her bir çagada şeýle pikir alyşmalaryň, ata-ene bilen galtaşmalaryň ýeterlik derejede bolmagyny isleýärim, şeýle hem men munda rehim-şepagatly adamyň kemala gelmegi üçin iň bir wajyp şerti görýärim.

Çagany ýanyňyza alyp ýatmakdan gorkmaň

Çaganyň psihiki hem akyl taýdan ösüşi barada oýlanylsa, körpe bilen bile ýatmak endiginden täze many-mazmun tapmak mümkindir.

Meselem, uzynly gün aladasy başyndan agdyk bolup, perzendi bilen üm alyşmaga wagt tapmaýan eje, hiç bolmanda, ol uka gidýänçä, ýanynda ýatyp biler. Şu gysgajyk mütdetiň dowamynda körpe doly derejede rahatdyr hem örän kabul edijilikli ýagdaýdadyr. Şonuň üçin hem siz ýöne bir ýanyna geçip, gyşarman ýa-da onuň özünden öňürti uklaman, hüwdä ýa-da aýdymjyga hiňlenip berseňiz, bu çaga üçin oňyn ösdüriji täsir eder.

Şonuň ýaly-da ejä däl-de, uzynly gün öýde bolmadyk kaka bu mümkinçiligi çaga bilen gürleşmek üçin peýdalanmagy tekliپ edip bolar. Magnitofona ýazylan maglumaty oýaly-ukuly halda diňleýän adamyň ony ýatda saklaýanlygy we aňasty aňynda galýanlygy, oýanandan soň ol maglumaty aňsatlyk bilen ýüze çykaryp bolýanlygy bellidir. Bu geçirilen barlaglar çaga oýaly-ukuly haldaka sapak bermek arkaly iň bir garaşylmadyk netijelere ýetip boljakdygyny görkezýär.

Saza gowy düşünilmän terbiýelenen çaga hem saz babatda üşüksiz kişi bolup ýetişer

«Meniň çagamda saz babatda üşük ýok, men näme etjegimi bilemok». Ýaş çaga terbiýeleýän maşgalalardan şeýle zeýrençleri men köp eşidýärim. Hawa, ata-eneleriň, hakykatdanam, saza oňly düşünmeýän çagalary bolup biler. Ýöne welin, bu kemçiligiň ata-enelerden çagalara geçip bilmeginiň mümkindigine garamazdan, şeýle ýagdaý saz babatda üşüksizligiň nesil yzarlaýanlygyny aňlatmaýar.

Indi bolsa saza oňly düşünmezligiň nesil yzarlaýjylyk arkaly geçmeýänligini subut etmek üçin, bir wakany gürrüň bereýin. Doktor Şiniçi Suzuki alty ýaşly oglanjygy okuwa kabul edip, onuň saz babatdaky üşüginini dikeltmegi başarypdyr. Ol körpejäniň ejesiniň aýdym-saz babatda düşünjesi ýok eken. Soň bu oglanjyk saz ugrundan okuwyny dowam etdiripdir. Ol Barmsyň we Bethoweniň skripka sazlanan konsertlerini bütinleý ýalňyşsyz ýerine ýetirmegi başarypdyr. Hatda Kanadada birnäçe gezek ýekelikdäki konsert bilen hem çykyş edipdir.

Bir söz bilen aýtsak, saza düşünmek we häsiýetdir ukyplaryň ösdürilmegi, esasan, ata-enäniň endikleriniň täsiri astynda kemala gelýär. Hatda ata-enäniň özlerini alyp barylaryndaky ähmiýetsizje ýaly bolup görünýän zatlar hem çaga güýçli derejede täsirini ýetirip biler.

Hiç haçan çaganyň agramagyny inkär etmän

Amerikada çap edilen «Körpeleriň terbiýesindeki öwrülişik» atly kitapda aşakdaky synag tejribesi beýan edilýär.

Waşingtonda ýörite taýýarlanylýan mugallymlary, takmynan, 30 sany bolan 15 aýlyk çagalara, esasan, çagalar edaralaryndan we maşgalalardan bolan çagalara bilim bermek üçin ugradypdyrlar. Ýekşenbeden başga ähli gün mugallym bir sagady çaga bilen oýnap, gürleşip geçiripdir. Psiholog, doktor Erl Şefer bu çäräniň çagalarda akyl-paýhas babatdaky ösüşi, aýratyn-da, olaryň sözleşişindäki ösüşi höweslendirmek maksady bilen gurnalandygyny belleýär. Şunuň ýaly synag tejribeleri 14 aýlyk çagalar bilen hem geçirilipdir.

Bu körpeler eýýäm iki ýaş üç aýlyk bolanda olardan alnan synaglaryň netijeleri olaryň «akyl-paýhas babatdaky ösüş derejesiniň», aýratyn-da, sözleşişdäki ösüş derejesiniň, tejribä

gatnaşmadyk deň-duşlarynyňky bilen deňäniňde, üzül-kesil ýokarydygyny görkezipdir.

Diýmek, hatda ertirden agşama çenli iş bilen başagaý bolýandyklary sebäpli, ata-ene tarapyndan terbiýe meselesine hiç hili üns berilmeýän maşgalalarda hem çagalaryň akyl-paýhas derejesini ýokarlandyrmak mümkin eken. Onsoň ata-enäniň öz çagalaryna has köp üns berýän hem-de olar bilen yzygiderli bile oýnaýan maşgalalarynda, gör, nähili netijeleri gazanyp bolar.

Takmynan, iki-üç aýlyk wagty körpe ýylgyrmaga, sözleri özüçe aýtmaga we töwerekde bolup geýýän zatlaryň ählisini ýat tutmaga başlaýar. Biz käte ejesiniň iň bir adaty sözleriniň we hereketleriniň çaga beýnisine möhür bolup basylýanlygy barada gümanam edemizok. Şonuň üçin hem çaga bilen köp gürleşýän ejeler onuň akyl-paýhas babatdaky ösüşine ägirt uly täsirini ýetirýändirler.

Ynha, bir mysal. Ýaş är-aýal ogullary dünýä inende ýekeje otagly kwartirada ýaşaýan ekenler. Kwartira şeýle bir kiçijek eken welin, isle-islemese, eje hemişe oglunyň ýanyndan aýrylmandyr we elmydama onuň bilen gürleşmeli bolupdyr. Bahym maşgala üç otagly kwartira göçüpdir. Olaryň ikinji perzendi hem peýda bolupdyr. Gyzjagaz dünýä inipdir, oňa ejesiniň gününň agramly bölegini geçirýän ýeri bolan aşhanadan uzakdaky, iň ümsüm otagy bölüp beripdirler. Uly ogullary, takmynan, ýedi-sekiz aýlyk wagty sözlerine düşüniler derejede gürlejek bolmaga başlapdyr, onuň jigisi bolsa on aýlykka ýaňy bir bazyk-buzzuklap ugrapdyr. Üstesine, hemişe ýüzi gülüp duran doganjygy bilen deňeşdireniňde, gyzjagaz has ümsüm hem dymma bolup ýetişipdir.

Çaga bilen diliňizi aýnadyp gürleşmäh

Hemme ýurtda hem adamlar köplenç çagalar bilen olaryň «çaga dilinde» gürleşýän bolsalar gerek. Şol bir wagtda radio we telegepleşikler bolsa kadaly haldaky «ulularyň» dilinde alnyp barylýandyr. Iki ýaşly çaga hem adaty gepleşigiň diline arkaýyn düşünip bilýändir.

Elbetde, çaga ýaňy bir gürlejek bolup başlan uçurlary söze meňzeş sesleri çykaryp ugraýar. Emma bu akyl taýdan ösüşiň ýetmezçiligi bilen bagly däl-de, sözleýiş agzalarynyň heniz doly kämilleşmändigi sebäpli bolmaly. Ses çykaryşa dahylly bolan agzalar entek geregiçe ösmedik halda bolup, gürlemek islegine eýerip ýetişmeýärler. Şonuň üçin hem eger ulular, çaga başga dile düşünmez diýen pikirde bolup, onuň bilen «çaga» dilinde gürleşýän bolsalar, dil babatdaky dogry başarnyklar hiç haçan hem kemala gelmez. Galyberse-de, dili özleşdirmek hadysasynyň dowamynda ol hemişe öz sözleýişine däl-de, ulularyň gürleýişine bil baglar.

Eger isleseňiz, çaga bilen bütinleý uly adama mahsus halda-da gürleşip bilersiňiz. Ahyr netijede, birnäçe aýdan, birneme ulalansoň, ol umumy kabul edilen dile düşünmeli bolar, birdenkä çagalar bagynda oňa eýýäm kiçi-girim dældigini, dogry gürlemelidigini aýtsalar dagy, bu onuň üçin diňe goşmaça oňasyzlyklary döreder.

Bir fransuz zenan gyzyňy durmuşa çykaranda geljekki giýewine: «Gyzymyň fransuzça gürleýşi ajaýyp derejededir» diýipdir. Bu buýsanç guwanmaga mynasypdyr. Aslynda, men her bir çaganyň öz ene dilini ajaýyp derejede bilmegini islärdim.

«Modern Espri» (№43) žurnalynda çap edilen statistik maglumatlara laýyklykda, ata-eneler öz çagasyny näçe «erkin» terbiýeleseler, ol şonça-da özüne ynamsyz halda bolup ýetişýär.

Şeýle çagalara, adatça, mähir ýetenok, olar hemişe ulular tarapyndan üns berilmeginiň ideginde bolýarlar.

«Erkin» terbiýe diýlende çaga yzygiderli idi-yssuwat edilmezligi, diňe özi aýygyp, dilän wagty naharlanmagy göz önünde tutulýar. Oýnawaçlar üýşüp ýatsa-da, çaga degerli üns berilmmezligi, wagtly-wagtynda arlygyny çalyşmagyň, wagtynda ýatyrmagyň we ş.m. unudylmagy göz önünde tutulýar.

Mähir bilen gurşalyp alnan şertlerde ösüp ýetişen çaga, adatça, ulalanda jemgyýete tiz uýgunlaşýar, yrgalykdan daş hem päkgöwünli adam bolup ýetişýär.

Ata-ene öýkeleşen halda bolsalar, bäbek duýýandyr

Körpäniň ýüzünden kakasy bilen ejesiniň jetleşýändiklerini, dawalaşýandyklaryny anyklamak aňsatdyr: onuň ýüz keşbi göwnüçökgün hem ynjalyksyz haldadyr. Munuň esassyz zatdygyny, bäbejigiň ata-enäniň özara gatnaşyklaryndaky ähli zady inçeligi bilen kabul edip bilmejekdigini aýdyp, siziň garşy çykmagyňyz mümkin. Hernäme diýilse-de, çaga her bir daşky üýtgeşmäni syzýan duýgur akyla eýedir.

Her gün ata-enesiniň gelşiksiz jenjellerini synlaýan çaga nämeleriň bolup biljekdigi barada oýlanyp görüň. Elbetde, ol ähli sene-meneleriň manysyna düşünmeýär, ýöne gahar-gazap hem paýyş sözler onuň duýgularynda, belki-de, tutuş süňňünde hökman yz goýar. Oňsuksyzlyk şertlerinde ösen çaganyň ýüzüniň çytyk, dartgynly haldadygy geň zat däldir.

Gözler ýa-da burun çaga nesil yzarlaýjylyk arkaly geçip biler, ýüzdäki alamatlar bolsa – maşgaladaky gatnaşyklary görkezýän aýnadyr.

Bir-birekden sowaşyklyk hem oňsuksyzlyk şertlerinde ösen çagada, eýýäm onuň çagalar bagyna we mekdebe gatnap başlan

döwrüne çenli geljekki betbagtlygyň we tagaýyksyzlyklaryň pyntyklary dömüp ugraýar.

Ýetginjekler tarapyndan edilen kanun bozmalaryň köpüsiniň seljerilip görülmegi, esasan, olaryň ömrüniň ilkinji ýyllaryny oňsuzlyklyk masgalalarda geçirendiklerini görkezýär.

Doktor Şiniçi Suzuki bir gezek şeýle diýipdi: «Öýüňize baranyňyzda çagalaryňyzy alnyňyzda oturdyň-da, olaryň ýüzüne bakyň, şonda siz özüňiziň maşgaladaky är-aýallyk gatnaşyklaryňyzyň tutuş taryhyny okap bilersiňiz». Men bu sözleri hiç haçan unutmarın.

Çagaňyzyň irki ösüşine ýardam bermek üçin nähilidir bir üýtgeşik zat etmek asla hökmanylyk däl. Başlangyç üçin iň gowy zat – är-aýalyň arasyndaky sazlaşykly gatnaşyklardyr we öýdäki ýakymly psihologik şertlerdir.

«Oglum edil kakasy ýaly tutuksy» ýa-da «Gyzym edil ejesi ýaly geleňsiz». Çaganyň ejesi ýa kakasy, köplenç, şunuň ýaly sözleri aýdyp käýinýärler. Hamana diýersiň, çaganyň artykmaç taraplary özüne dahylly bolup, kemçilikli ýeri bolsa beýleki birine (ejesi-hä kakasyna degişli ýaly, kakasy hem eje sebäpli ýaly pikirde) çekenligi sebäplimişin.

Emma men kitaby my şu ýere çenli okan ata-eneler öz çagalaryndaky ýagşy-ýaman zatlaryň hemmesiniň çaga doglan gününden başlap berlen terbiýäniň netijesidigine düşünendirler diýip umyt edýärin.

Irki ösüşi, köplenç, çagany maglumatlardan gerk-gäbe doýurmaga ýa-da kiçiliginden okamagy we ýazmagy öwrenmäge syrykdyrýarlar. Ýöne has wajyp zat – bu pikir ýörediş, baha beriş, kabul ediş ukybyny ösdürmekdir. Munuň üçin ýörite maksatnamalar ýok, ata-enäniň özüni nähili alyp barýandygy,

olaryň näme edýändikleri we näme duýýandyklary, körpe bilen nähili gürleşýändikleri çaganyň şahsyýetini kemala getirip biler.

Hawa, dymma, ýüzi gamaşyp duran adam tarapyndan terbiýelenilen çaga hemişe keýpsiz halda bolar, geleňsiz adam tarapyndan terbiýelenen çaga bolsa geleňsiz bolar. Ýöne welin ejäniň saza düşünmeýän ýagdaýynda, oňa özi aýdym aýdyp bermegiň deregine, plastinka diňledip bilýän hem bolsa, häsiýet, emosiýa, duýguçylyk ýaly zatlar, köplenç, adamyň özi tarapyndan aňsyrylmaýar. Hatda adam özüniň kemçiliklerini bilýän hem bolsa, olary düzetmek aňsat däl. Hut şonuň üçin hem özüni alyp barmakda juda ätiýaçly bolmak gerek.

Eger eje dümewlän bolsa, ol çagasyna ýokuşdyrmazlyga çalşyp biler, meselem, ony özüne öte ýakyn saklaman ýa-da hasa bilen agzyny-burnuny örtüp – ýaşynyp biler.

Emma özündäki kemçilikleri çagasyna geçirmezligiň gamyny iýýän ejeler welin beýle köp däl.

Ejedäki «gyzmalyk» atly virus, dümewe garanyňda, has ýokuşgan hem güýçlüdir.

Kaka perzendi bilen ýyggyrak gürleşmelidir

Köplenç halatda, çagalarymyz uly adam bolanlaryndan soň hem kakasy bilen bilelikde geçirilen ýakymly sagatlary, edil baýramçylyk ýaly ýatlaýarlar, sebäbi bu, adatça, köp maşgalada beýle bir ýyggy bolýan ýagdaý hem däl. Häli-häzire çenli hem bile eden zatlarymyz uly oglumyň oňat ýadynda: meselem, bir gezek gaýykly deňizde gezelenç edişimiz, yza gaýdyşyn biz süýjjüje gyzyl noýba iýipdiris. Bu 30 ýyl ozal bolan zat, men muny bütinleý unudypdyryn.

Könedan gelýän adata görä, maşgalada kaka baştutanlyk roly berlen. Ol tertip-düzgüne gözegçilik ediji bolup, çagalar baradaky

gündelik aladalara kân bir gatyşmandyr. Eger çaga kakasyny seýrek görýän bolsa, özi-de diňe igençli pentleriň nobatdaky bölegini eşitmek üçin duşuşýan bolsa, ol kakasyny edil çykgynsyz ýagdaý sebäpli gyssagly çagyrylan lukman ýalyrak derejede kabul etse gerek. Özüne ynamy bolmadyk, sähel zat sebäpli öýkelek çaga, köplenç halatda, kakasyna ýakymly duýgy bilen garamaýar. Umuman, «zabun kaka» tarapyndan terbiýelenen çaganyň geniý, tanyml kişi bolup ýetişmegi mümkin zat hem bolsa, ol boýun sunujy hem erk babatda gowşak kişi bolup ýetişse gerek. Beýleki bir tarapdan, eger kaka içgä erkini aldyran, aýalyna gödek daraýan hem-de düýbünden terbiýe meselesine baş galdyрмаýan kişi bolsa, onda beýle maşgaladaky çaganyň bozuk kişi, hatda jenaýatkär bolup ýetişmegi hem ähtimaldyr. Şeýle ýagdaýlar hem seýrek däl.

Meniň pikirimçe, çaga terbiýe hem bilim bermekde esasy rol ejä degişli

Ýöne beýle diýmek bilen, men çagalarynyň terbiýesini kakalaryň dolulygyna aýallaryna ynanmalydygyny göz önünde tutamok. Aýalyna hakyky dost hem kömekçi bolmak–eýsem, öýdäki terbiýe meselesinde erkek kişiniň roly dälmi näme? Diňe enäniň tagallasy bilen öýde sazlaşyk gazanmak mümkin däldir.

Ýakynda awtobusda men bir maşgala syn etdim: kaka, eje hem-de gyzjagaz. Üç ýaş töweregindäki kiçijek gyzjagaz dünýäni unudyp, kakasy bilen gürleşýärdi. Olaryň ikisi hem söhbede gyzypdylar, çaganyň ejesi bolsa ýanlarynda nähilidir bir žurnal okap, hamana diýersiň, hiç zat eşitmeýän kişi bolup durdy. Men kakasynyň diňe bir gürläp oňman, ýörite gyzjagazy bilen pikir alyşmaga çalyşýanlygyny duýdum, onuň aýaly bolsa gürrüňe goşulman, saklanjak bolýardy. Şonda men bu gyzjagaz ajaýyp zenan bolup ýetişer diýip oýlandym. Uly adam üçin adaty, hiç zat

aňlatmaýan gümür-ýamyr bolup görünýän zat, çaga üçin ägirt uly lezzetdir.

Çaganyň terbiýesi we ösüşi babatdaky işleriň dolulygyna ejäniň paýyna düşüp, kaka bolsa onuň haýyşy bilen bu aladalara kädaým aralaşýan bolsa, bu maşgalada çynlakaý gowy adamy terbiýeläp ýetişdirip bolmaz. Hiç bir wagt ýetmezçiligi ýa-da işden soňky ýadawlyk, kakalara çagalary bilen, mümkin boldugyndan, köpräk gürleşmäge päsgel bermeli däldir.

Maşgalada çaga näçe köp bolsa, olar şonça-da bir-biri bilen gowy dil tapyşýandyrlar

Ýaponiýada döp bolan bir ýagdaý bar: täze maşgala guran ýaşlar ata-enelerinden we ýakyn garyndaşlarynda aýra, özbaşdak ýaşanlarynda, adatça, maşgalada üçden köp çaga bolmaýar.

Men maşgaladaky ýeke çagadym, beýle zat ol döwürler seýrek ýagdaýdy. Agadyr inileri, uýalary bolan dostlaryma gözüm giderdi, hemişe çagalaryň oýnaýan, jedelleşýän ýerleri bolan bu şüwelenli maşgalalara ymtylardym. Maşgaladaky ilkinji çaganyň, köplenç halatda, iň pesräk derejede ösen bolýanlygy bellidir, ol ümsümdir, özüni alyp barşy hem öwgä mynasypdyr, ýöne oňa durmuşdan lezzet almak duýgusy ýetmezçilik edýändir. Şonuň ýaly-da, tersine. Üç erkek doganyň ortanjysy bolan dostum dogumlydy, özüne ynamlydy, hatda garadan gaýtmazdy, doganlary göwnüne degende hem ol hiç haçan aglamazdy. Men şeýle ýagdaýlaryň ýeke-täk şaýady däl, munuň ýaly ýagdaýlar ýeterlik dereje köp duş gelýär.

Her niçik hem bolsa, şol bir ata-ene tarapyndan, şol bir maşgalada terbiýelenen çagalar häsiýet hem ukyp-başarnyk babatda näme üçin beýle parhly bolup ýetişýärkäler? Ata-eneleriň ikinji ýa üçünji perzentlerini, edil bir ilkinji – nowbahar çagalaryny aýnadyşlary ýaly, eljiretmeýändikleri umumy kabul

edilen ýagdaýdyr, şonuň üçinem, tebigy zat, olar has özbaşdak halda ulalýarlar.

Ata-eneler ilkinji perzentleri üçin oňyn şertleri, dürli güýmenjeleri we höweslendiriji şertleri döretjek bolup hernäçe jan etseler-de, onda barybir ikinji çagadaky artykmaçlyk bolup bilmez. Ikinji perzentde doglan gününden başlap hemişe bäsleşip ýörmeli bolýan uly dogany bar, şunluk bilen hem ol güýçli hem şadyýan halda kemala gelýän bolmaly. Bu ýagdaý üçünji hem dördünji çaga has-da köp derejede dahylly, durmuş olary beden taýdan çydamly we ruhy taýdan durnukly bolup ýetişmäge mejbur edýär.

Eger çaga, aýdaly, skripkada saz çalmak boýunça sapaklara oglan dogany ýa-da uýasy bilen bile gatnaýan bolsa, onuň okuwynyň has üstünlikli bolýanlygy üns berlen ýagdaý. Adatça, köp çagalý bolan, garyp maşgalada doglan zehinli adamlaryň ajaýyp üstünliklere ýetmeginiň sebäpleriniň belli bir ülşi – köp perzentli öýde ulalsa, çaga üçin adaty bolmadyk ukyplary hem häsiýeti ösdürmegiň aňsat bolýanlygy bilen baglydyr. Şeýle şertlerde çagalaryň hemmesiniň ösüşini höweslendiriji ýagdaý emele gelýär.

Atasydyr enesiniň hem özi bilen bile bolmagy çaganyň ösüşi üçin gowy täsir edýär

Ýaş maşgalanyň öz ata-enesinden aýra ýaşaýan halatynda, atadyr enäniň çaga terbiýesinden, umuman, ýaşlaryň durmuşynda çetde galýan ýagdaýlarynda, köplenç, olaryň durmuşyna aralaşmaga bolan islendik bir synanyşyk päsgelçilik hökmünde kabul edilýär. Gynansak-da, häzirki zaman jemgyýetinde bu ýoň bolan ýagdaý. Käte garrylaryň çagany şeýle bir läliksiredýändikleri, şondan soň kakasydyr ejesiniň çagasy

babatda näme çäre görjeklerini hem bilmeýändikleri barada aýdylýar.

Özüni döwrebap hem ösen medeniýetli hasaplaýan ejeler, bu pikire eýermäge aýratyn meýilli bolýarlar. Men kiçijek, bir otagly kwartirada ýaşaýan maşgalany tanaýan. Olar ata-enesiniň ojagyndan ýörite göçüp gaýdypdyrlar. Sebäbi enesidir atasynyň ýanynda bolsalar, olaryň göwnüne, öz çagalaryny dogry terbiýelemegi başarmajaklary ýalymyşyn.

Dokuzy düzüw maşgala gurmak üçin şeýle hereket etmek hökmanmyka? Çagalaryň terbiýesi babatda, bu has-da uly mesele. Elbetde, Ýaponiýada häzir hem gaýynenäniň maslahatlar bilen gelkini irizýän maşgalalary bar. Ilkinji perzende ylahy bir ýagdaý hökmünde, maşgalanyň beýleki agzalaryna bolsa hiç zadynyň alnyndan bolmadyk kişiler hökmünde garalýan ýerler hem bar. Hawa, şunuň ýaly feodal galyndylar häli-häzirem bar. Ýöne welin birnäçe nesliň bile ýaşaýan maşgalasynyň öz artykmaç taraplarynyň barlygy hem hakykatdyr. Medeniýeti, danalygy hut garrylardan miras almak mümkin, nesilleriň özara gatnaşygy bolsa, islendik ýagdaýda hem, baý emosional tejribe berýändir. Çagany aýnatmaga bolan islendik meýil – mähir, ertekiler we ýatlamalar bilen, körpäniň durmuşyny höweslendirmegiň we oňa dürli öwüşgin çaýmagyň beýleki usullary bilen utgaşyp gidýändir.

Meşhur ýapon alymy Seýji Kaýa kiçijek çaga döwri özüne iň köp täsir eden adamlaryň atasy bilen enesi bolandygyny aýdýar. Atasy, obanyň hormatlanylýan ýaşulysy şeýle bir agras, berk adam bolupdyr welin, ol sähel ardynjyrasa-da, çaga bada-bat aglamagyny goýar eken. Atasy zabun bolsa-da, adalatly adam eken. Doktor Kaýa ruhy taýdan berk we beden taýdan çydamly bolup ýetişipdir. Onuň ömürboýy ik-daragyň başynda oturan enesi welin, tersine, iň bir ümsüm zenan bolupdyr. Ähtimal, alym sabyrlylygy ondan öwrenendir: eger mellegi otasa, tä iň soňkuja haşal oty hem aýyryňança, köşeşmez eken. Psiholog Akira Tago ünsi

jemlemekdäki hut şu ukyby, maksada ýetmekdäki erjelligi doktor Kaýany durnukly häsiýetli ynsan hem dünýä meşhur alym edendir diýip hasaplaýar.

Çagalaryň özara pikir alyşmalary – höweslendirilmeli, oňlanylmaly ýagdaý

Uzynly gün perzendiniň ýanynda bolýan ýa-da ony göterýän ejäniň çaganyň häsiýetiniň ösmegi, kemala gelmegi üçin oňa doly mümkinçilik berýändigini barada men eýýäm aýdypdym. Bu diňe bir akyl taýdan däl, eýsem, duýgy babatda hem ösüşe täsir edýär. Ýöne çaga diňe ejesi bilen däl-de, kakasy, agadyr inileri we uýalary bilen ýa-da özge çagalar bilen fiziki gatnaşykda bolsa, körpe has-da uly utuşa eýe bolar. Bu onuň akyllyny hyjuwlandyrýar, bäsdeşlik duýgusyny, alçaklygyny, birinji bolmak islegini ösdürýär.

Wiskonsin (ABŞ) ştatyndaky uniwersitetden doktor Hari Harlou maýmyn çagalarynyň arasyndaky sosial gatnaşyklar boýunça, bu gatnaşyklaryň akyl hem sosial ösüşe ýetirýän täsirine dahylly ylmy barlaglary geçirýär.

Birinji tejribede doktor Harlou maýmyn çagasyny ähli tarapy tagta bilen ýapylan, içinde diňe süýtli çüýşe bolan kapasa ýerleşdiripdir. Tejribäniň maksady belli bir müddet gabawda saklanan maýmynjygyň özüni nähili alyp barjakdygyny görmekden ybarat bolupdyr. Üç aý soň ony beýleki maýmynlaryň sürüsine goýberenlerinde, ol ilkinjide özüni ynamsyz duýupdyr. Eýýäm bir hepde geçeninden soň welin, birneme jana gelip, urugdaşlary bilen oýnamaga başlapdyr. Ikinji tejribede maýmyny alty aýlap gabawda saklapdyrlar. Sürä goýberilende ol burçda gizlenipdir, beýlekileriň ählisinden çetde durupdyr, özge maýmynjyklar bilen asla oýnamandyr. Üçünji tejribede maýmynjyk bir ýyllap gabawda bolupdyr, şondan soň onuň hatda

edil özüniňki ýaly şertlerde saklananlar bilen hem oýnamaga haly bolmandyr. Soňky tejribede hersi aýratyn gabawda bolan birnäçe maýmyny kapasa salypdyrlar, şeýle-de olaryň arasyna gabalyp saklanmadyk birini goýberipdirler, ýalňyzlykdan ýaña ol janawar nerw bozulmasyna uçrapdyr. Bu maýmynlaryň akyl taýdan ösüş derejesi, kadaly şertlerde ösenleriňkiden has pes bolupdyr.

Geçirilen bu barlaglar barada okap, men biygtyýar halda olaryň ornuna ynsan perzentlerini goýup gördüm. Onsoň gürrüňdeşliklerden, pikir alyşmalardan mahrum edilen çaga akyl babatda yzagalak we häsiýet babatda gyňyr kişi bolup ýetişer diýen netijä geldim. Häzir adamlar biri-birleri bilen has az gürleşip başladylar. Bu ýagdaý çaga terbiýesinde duýulman bilmez. Şuny göz önünde tutup, hiç bolmanda, öz çagalarynyň hatyrasyna, ejeler ýyggy-ýyggydan jemlenişip durmaga çalyşsalar, erbet bolmazdy.

Jedeller çagada pikir alyşmak bilen bagly ukyp-başarnyklary ösdürýär

Adamyň jemgyýetiň önümidigi we ondan daşgary ýaşap bilmejekdigi köp aýdylýar.

Emma beýleki bir tarapdan, ony dolandyrýan ýagdaý diňe bir topar içinde ýaşamak instinkti däl-de, eýsem, öz «Menine» akyl ýetirmekdir hem. Netijede, ol hemişe jemgyýetçilik we şahsylyk arasyndaky sazlaşygy gözlemeli bolýar. Eger deňagramlylyk ýola goýulmasa, ol jemgyýete uýgunlaşyp bilmez.

Bu sazlaşygy gazanmak köp babatda irki ösüşe baglydyr. Men muny diňe ir kemala gelen pikirleniş nusgasynyň esasynda gazanyp bolar diýip pikir edýärim. Bu nusga özüňe hormat goýmak hukugyny we jemgyýet babatda jogapkärçiligi öz içine alýar. Şeýle nusgany çagalaryň pikir alyşmalarynyň esasynda döretmek mümkindir.

Takmynan, iki ýaşda diňe özbaşdak oýnamak çaga üçin gyzyksyz bolup başlaýar-da, ol beýlekiler bilen bile oýnamaga girişýär. Şol pursatda hem ol ilkinji gezek topar içinde nädip özara sazlaşykly hereketde bolmalydygyny bilýär. Eger öz göwnüne laýyk etmek başartman, köpçüligiň islegine boýun egmeli bolsa, onuň aglamagy-da mümkin. Ýöne ol özgeler bilen parahat halda oýnaýarka-da, jedelleşýärkä-de köpçülige garylyp ýaşamagy öwrenýändir. Jedeller möhümdir, çünki olar şahsy inisiatiwany (başlangyjy) ösdürýär.

Çagalaryň arasyndaky jedelleri üç görnüşe bölüp bolar: çaganyň bäsdeşinden üstün çykýan görnüşi, beýlekiden asgyn gelýän ýagdaýy, gaýtargysyny berýän gezegi.

Dürli ýaşdakylar üçin jedelleriň tapawutly görnüşleri mahsusdyr. Meselem, iki ýaşly wagty çaga jedellere passiw gatnaşygy bolup, eýýäm üç ýaşda welin onuň özi jedele meçew berip biler. Bu onda şahsy «Meniň» kemala gelýändiginiň we ýüze çykýandygynyň alamatydyr.

Çagalaryň özara ylalaşmazlyklarynyň hil-hil sebäbi bardyr: oýnawaç, garda typylýan araba, hiňňildik üçin göreş ýa-da dilden kemsitmek, garaz, sebäpsiz jedel bolmaýar. Çaga sebäbini düşündirmezden, käýemäge bolan islendik bir synanyşyk, oňa uruşmagyň gowy zat däldigini öwretmek, onda hyzmatdaşlyk duýgusyny ösdürmäge kömek etmez. Hatda çagalaryň özara jedeline goşulmak – köpçülikde ýaşamak instinktiniň ösmegine päsgel bermekdir diýsegem bolar.

Çagalaryň öz logikasy bar, olar biri-biri bilen özleriçe düşünişýärler. Bu ýerde ulularyň logikasyna orun ýokdur. Eger-de siz çagalaryň jedellerine ulularyň nukdaýnazaryndan seretseňiz, uruşmaly däldigini we özgeler bilen dawalaşýan kişiniň – erbetdigini olara ynandyrmaga synanyşsaňyz, çaga beter keşiger, gaharlanar. Jedeller–köpçülik durmuşynyň ilkinji sapagy.

Iki-üç ýaşynda çaganyň öz mertebe duýgusy ösýär

Ine, iki-üç ýaş töweregi bolansoň welin, onuň şeýle bir öz diýenini gögerdýän kişi bolup, halys per bermän başlamagy hem mümkindir. Şonda ata-ene bagryndan önen balajyklarynyň «jylawundan çekmäge» başlaýarlar. Birdenkä olar, nähilidir bir «telek» iş edeninde, körpä käýeýärler, temmi berýärler. Emma çaganyň ösüşiniň bu basgançagynda bular eýýäm göze görnüp duran netijeleri bermeýär.

Ata-eneler çaganyň ömrüniň ilkinji ýylynda özlerini «köre-kör wepadarlyk görkezýän wezirler» ýaly alyp baryp, belki, özleri anlamazdan, oňa zeled ýetirendirler. Takmynan, iki-üç ýaşynda çaganyň öz mertebesini duýşy, onuň «Menlik» duýgusy ösýär. Ol indi ata-enesine gulagam asanok, näçe köp käýeseler, temmi berseler, ol şonça-da diýenetmezek hem ynjuk bolýar, ata-ene hem şonçarak derejede güýçli gaharlanýarlar. Bu ýakymsyz ýagdaýyň emele gelmeginiň önüni almak üçin diňe ýeke çykalga bar – çaga entek bir ýaşamanka, onuň «Meni» peýda bolmanka, oňa terbiýe bermeli, tertip-düzgüne uýgunlaşdyrmaly.

Ýönekeý mysal getireliň. Çaga hökman berk kesgitlenen wagtlarda naharlanmalydyr, şonda ol artyk iýip, aşa düşmez hem-de düşegine buşukmak endigindenem tiz saplanar. Sizem bu endige garşy göreşmek üçin artyk yhlas etmeli bolmarsyňyz. Eger muňa üns berilmese, «erkin» terbiýe ýörelgesine eýerilse, bu çaga üçin heläkçilige döňüp biler.

Ilki çagany aýnadyp, soňra-da birden berk tutýan, dözümli kişi bolunsa, bu onda diňe garşylyk görkezmek duýgusyny tutaşdyrar. Netije hem ata-enäniň garaşýanynyň tersine bolar.

Çagadaky gahar-gazap hem gabanjaňlyk – ejizligiň ýüze çykması

Kiçijek çaga duýgularyny söz bilen aňladyp bilmeýär: şol sebäpli hem onuň keýpiniň näderejededigine düşünmek üçin, ata-ene muny çaganyň öz ýüzünden okamagy başarmalydyr.

Ejeleriň ählisiniň käte öz pikir edişleri ýaly derejede çagalaryna gowy düşünýändiklerine şübhelenýärin. Öý işlerine gümra halda bolansoňlar, köplenç, olar çaga duýgularyny bolmalysy ýaly derejede çynlakaý kabul etmeýärler, onuň nägileliginiň we gaharlanmagynyň sebäbini anyklajak hem bolmaýarlar.

Tokio uniwersitetiniň professory, çaga psihologiýasy boýunça hünärmen Toşio Ýamaşita çaga gaharjaňlygynyň şu sebäplerini belleýär:

- 1) ýarawsyzlyk zerarly emele gelen fiziki ýagdaýy;
- 2) açlyk hem ýadawlyk;
- 3) ýakymsyz çaknyşykdan ýa-da gorkudan soňky güýçli hyjuwlanma;
- 4) beden maşklarynyň ýetmezçiligi, munuň netijesi hökmünde toplanan, harçlanmadyk energiýa;
- 5) öz diýenini gögertmek islegi;
- 6) gaharjaň, girrik ata-enä öýkünmek.

Çaganyň gaharjaňlygynyň sebäplerini onuň daşky gurşawyndan we terbiýesinden gözlemegiň gerekdigi şu sanawdan görünýär. Eger gahar-gazabyň sebäplerini anyklamagyň deregine, siz oňa käýeseňiz ýa-da asla üns bermeseňiz, bu ýagdaý çagany has-da egoist hem kejr hala ýetirer.

Ata-eneleriň göwnüne, hamana diýersiň, olar öz çagalarynyň emosional ýagdaýyna juda oňat düşüňýän ýalydyrlar, çaga welin olaryň özüne düşünmeýändiglerine ynamlydyr, şu-da ony kejikdirýändir. Çaganyň esasly talaplaryny ynjklyk nüz-kereşmesinden tapawutlandyryp bilmeklerini üçin, ata-enelere bu meselede ýardamy deger ýaly, berk hem durnukly häsiýet, üşük zerurdyr. Şunuň ýaly akylly-paýhasly çemeleşmäniň ýetmezçiligi çaganyň häsiýetine-de zeledir.

Gabanjaňlyk çagada, takmynan, bir ýarym ýaşynda peýda bolýar. Muňa maşgalada täze bäbegiň – oglan ýa-da gyz jiginiň peýda bolmagy sebäp bolup biler. Aýratyn-da, bu maşgaladaky birinji çaga degişlidir: öň onuň ýeke özi, eje-de, kaka-da onuň bir özüne degişli bolan. Bu çaga ata-enesini hem özara gürleşýärkäler biri-birinden gabanyň biler. Çaganyň özüni şunuň ýaly alyp barmagyna köp halatda näzirgemek hökmünde garamak bolmaz.

Gysgaça aýdylsa, çagada häsiýetiň islendik bir ýüze çykmasynyň hökman sebäbi bardyr. Köplenç halatda, bu ejizlikdir. Eger ata-ene çaganyň duýgularyny inkär etse, diňe ýazgarsalar ýa-da öwseler, çaga kanagatlanmaz. Ata-enäniň maksady onuň nägileligini basyp ýatyrmak däl-de, munuň sebäplerini aradan aýyrmak bolmalydyr.

Özgeleriň ýanynda çagaňyzyň üstünden gülmän

Bir tanşymyň gürrüňdeşlik wagtynda aram-aram burnuny gaşamak endigi bar. Eger ýagdaý ýitileşip başlasa ýa-da özüniň garşysyna öwrüliberse, ýagny nerwi dartgynly hala ýeten wagtynda bu has-da äşgär bolýar. Ol bu barada bilýänem bolsa, munuň üçin özüni oňaýsyz duýýan-da bolsa, barybir nämedir bir zat biynjalyk edýärkä ýa-da doly ünsüni gaplap alýarka, ol özüne erk edip bilenok, onsoň eli biygtyýar halda burnuna tarap uzaýar.

Onuň özi bu endigi irki çagalyk döwründen galan zat hasaplaýar. Oýun bilen gümra bolup, üç-dört ýaşly çagalaryň köpüsiniň edişi ýaly, burnuny çokalap başlanda, ata-enesi özge çagalardan utanyp durman: «Beýtme, burnuň deşikleri ullakan bolar» diýip, oňa käýiner ekenler. Şonda ol burun deşiklerini biraz daraltjak bolup, bialaç burnuna ýapyşar eken. Kem-kemden bu endige öwrülipdir.

Soň-soňlar ol ýyggy-ýyggydan aýna seredip başlapdyr, burnunyň deşikleri, hakykatdanam, illeriňkä meňzemeýän ýalymyşyn, onsoň ol sähelçe-de bolsa, kiçeltjek bolup, burnuny gysyp kiçeltmäge synanypdyr. Endik ömürlük galypdyr. Bu zatlaryň aladasy oňa şeýle bir güýçli täsir edipdir welin, özüni kemli adam hökmünde duýup ugrapdyr we örän ýygra kişi bolup ýetişipdir.

Aslynda welin, onuň burnunyň deşikleri beýle bir uly hem däl, ýüzünde gözilginç bolup hem duranok. Ýöne hatda şeýle bolaýan ýagdaýynda hem, öz çagasynyň kemçiligini ile ýaýýan ata-enäniň şunuň ýaly bolup bilişlerine hiç düşünp bilemok.

Çagalar hiç zada düşünenoklar diýen pikir bilen, ýat kişileriň ýanynda öz çagalarynyň kemçilikleriniň gürrüňini edýän ata-ene duş gelinýär. Kemçilik näderejede ähmiýetsiz zat bolsa-da, eger ony köpçülige bildirilse, onuň nähili zyýan ýetirjekdigini hiç haçan öňünden aňyp bolmaýar.

Çagany ýazgaranyňdan taryplanyň ýagşydyr

Iki usulyň – höweslendirmegiň we temmi bermegiň – soňkusy has täsirli ýaly, emma bu edil beýle-de däl. Temminiň çagada ters täsir – aç-açan boýun egmezligi döretmegi mümkin. Möhüm bolan zat, öwgini hem, temmini hem örän seresap ulanmagyň gerekliginde.

Bir bulgur miwe şiresini saçağa alyp gelýän ejäni göz öňüne getiriň. Ähli zatda ejesine öýkünmek isleýän körpeje balasy hem şony gaýtalamakçy bolýar. Ejesi bolsa: «Elleme!» diýip, şiräni döker diýen gorky bilen oňa tarap okdurylýar. Bu dogry däl. Ulalandan soňra kömekleşenok diýip çagasyna igenjek hem ýene şol ejedir. Hatda çaga entek özi üçin nähilidir bir kyn düşýän zady etmekçi bolsa-da, «Tüweleme, uly adam bolupsyň!» diýip, öwgüsini ýetirip, bulgura sähelçejik miwe şiresini guýup, onuň äkitmegine rugsat bermek dogrudyr. Şeýle çemeleşmek örän wajypdyr.

Bir gezek doktor Suzuki maňa oba ýerindäki sazçylyk mekdebinde gabat gelen okuwçysy barada gürrüň berdi. Çaga hiç hili tama çykmajak okuwçy hasaplanýan eken. Skripkada saz çalyşy asla heňe gelmeýär eken. «Maňa saz çalyň berersiňmi?» diýip, doktor Suzuki ondan sorapdyr. Onuň sazy ýerine ýetirişi juda ýaramaz bolupdyr. Emma doktor: «Ajaýyp, ajaýyp» diýip, onuň tarypyny ýetiripdir. Soňra bolsa şeýle diýipdir: «Men bolsam, ine, muny şeýle çalýaryn. Şunuň ýaly çalmak saňa başardarmy?» «Başardar» diýip, jogap gaýtarypdyr-da, oglanjyk ýaňadan skripka ýapyşyp, güýjünde baryny görkezipdir. Geň ýeri, onuň bu sazy has gowy ýaňlanypdyr.

Asyl, soňky döwürler ol görgülä diňe käýeýär ekenler, ol welin goldawa, tarypa garaşypdyr. Doktor Suzuki ýazgarmagyň deregine, taryplasaň, çagalara çemeleşmek has ýeňil düşýär diýip hasap edýär.

Elbetde, käýemelem, mejbur etmelem bolýan ýagdaýlar bar, emma oňa derek, kyn ýagdaýlarda hem çaganyň özi saýlar ýaly ýol goýsaň ýa-da ony ynandymaga çalyşsaň, gowy bolýar. Eger körpe size zerur zady alan bolsa, mähetdel etmän elinden almagyň ýa-da eline kakmagyň deregine, oňa başga zady tutduryp bolar. Beýle etmän, hasyr-husur elinden kakyp alynsa, siz ondaky işjeňlige bolan örän wajyp tirpildini basyp ýatyrarsyňyz, şeýle-de onuň üçin juda gyzykly bolan zady elinden almak bilen, ony işsiz

goýarsyňyz. Eger siz öňkiniň ornuna çaga başga hiç zat teklip edip bilmejek bolsaňyz, iň bolmanda, nämedir bir zady näme üçin etmeli dældigini düşündirmek gerekdir. Belki, ol siziň düşündirişiňize akyl ýetirmez, ýöne siziň sesiňizden ynandyryjylyk äheňini eşider, şol hem oňyn täsir eder.

4-nji bölüm. Terbiýäniň ýörelgeleri

1. Höweslendiriş hem tertip-düzgüne ymtylyş

Gyzyklanma döretmek – höweslendirişniň iň gowy usuly

Iki-üç ýaşly çagalary, köplenç, olaryň erk-islegine bakman, her gün doktor Suzukiniň skripka sapaklaryna getirýärler. Olar bilesigelijilik bilen töweregine garanýarlar, bökjekleýärler, däliziň ugrunda oýnap keýpden çykýarlar, garaz, skripka bilen düýbünden gyzyklanmaýarlar. Eger ata-eneler olary saz öwrenmäge mejbur etmekçi bolsalar, beýle synanyşyklaryň ählisi gözýaşlardyr nägilelikler bilen tamamlanýar. Olaryň çynlakaý garşy çykması bu ýaşdaky çagalarda hiç hili zor ulanmalara çydam edip bilmeýän özüne akyl ýetirişni we «Men» duýgusynyň oýanýanlygy bilen düşündirilýär.

Şonuň üçin hem doktor Suzuki çagalara göwün islän zatlarynyň ählisini etmäge rugsat berýär, ýöne olary skripkanyň golaýyna-da eltenok. Tizara kiçijek okuwçy köşeşýär hem beýleki çagalaryň saz çalşyna höwes bilen syn edýär. Iki-üç aýyň dowamynda çaga saz çalan mahaly öz ýoldaşyna mahsus bolan ýagdaýlaryň ählisini ýat bekleýär. Onsoň onuň özüniň hem synanyşyp göresi gelýär. Mugallym çaganyň sabyr käsesiniň pürepürlenip, soňky kaddyna ýetmegine garaşýar we diňe şondan soň ilkinji sapagy berýär. Taýýarlyk döwri çagalarda dürli hili bolýar. Iň uzagy – alty aý.

Doktor Suzukiniň usulynyň esasy ýörelgesi – gyzyklanma döretmek, bu iň gowy höweslendirişdir. Onuň pikirine görä, mejbur etmek – öwretmegiň iň erbet usuly. Eger çagada skripka bolan gyzyklanma dörese, ol gysga möhletde uly üstünliklere ýetýär, käte mugallymyň eden tamasyndan hem has ýokary derejelere

galýar. Çagada öwredilýän zada gyzyklanma oýarmak – iň gowy pedagogik usuldyr. Şonuň üçin hem çaga nämedir bir zat öwretmekçi bolsalar, ata-enäniň esasy wezipesi – gyzyklanma döretmek. Meselem, çaga sanamagy öwretmegiň deregine, ony sanlara imrindirmeli. Hat ýazmagy öwretmäge derek, onda hat ýazylyş hadysasyna gyzyklanma oýaryň. Başgaça aýtsak, ata-enäniň wezipesi – çagany öwrenmäge, sapak almaga taýýarlamak.

Bu gyzyklanmany emele getirmek üçin, zerur şertleri döretmek möhüm. Meselem, çagada surat çekmek isleginiň peýda bolmagy üçin, onuň töwereginde ýeterlik derejedäki galamlar hem kagyzzar bolmalydyr. Eger degişli şertler döredilmedik bolsa, körpede nämedir bir zada islegiň döremegine garaşmak netijesizdir. Saza we žiwopise bipolar bolan uly adamlaryň köpüsi, bulary halamazlyklarynyň sebäbiniň irki çagalykda zor ulanyp, mejbur etmeleriň bolandygyny ýa-da gyzyklanmanyň döremegi üçin şertleriň bolmandygyny tassyklap bilerler.

Çaga sazlaşykly zatlaryň hemmesi ýaraýandyr

Amerikada iňlis dili sapagy ýazylan, juda meşhur plastinka bar.

Tilki hakdaky goşgularyň ýazgysy şeýle bir sazlaşykly heň, ýakymly saz bilen utgaşýar welin, hatda men ýaly uly adamlar hem adaja tans oýnamaga başlaberýär. Sazlaşykly heň astynda sözler hem öz-özünden ýatda galýar. Ýörite türgenleşmezden we zol-zol gaýtalap oturmazdan, saza goşulyp, öz-özünden ýat tutulaýýar. ABŞ-da dili irki çagalykda öwretmek babatdaky üstünlikler, çagany mejbur etmän, onda gyzyklanma döretmäge çalyşýandyklary sebäpli mümkin bolandyr.

Okuw (öwrenmek) lezzetli duýgular bilen utgaşmalydyr, şonda biz uly üstünliklere hötde geleris. Bir keşişiň ogly kakasynyň her säher hiňlenip aýdýan sutralarynyň (gadymy hindi edebiýatynda

paýhasly pähimleriň jemi) hemmesini, kösenmezden, ýat tutupdyr. Sutralara kakylp çalynýan milli saz guralynyň owazy astynda hiňlenýärler, şonuň üçin hem oglanjyga olary ýat tutmak kyn düşmändir. Emma eger-de çagany olary ýat tutmaga mejbur eden bolsalar, bu onuň üçin örän kyn ýumuş bolardy.

Çagalar gyzykly zady – dogry, gyzyksyz zady nädogry hasaplaýarlar

Ýyrtlyp aýrylan oboý üçin siz çaga käýärsiňizmi? Munuň gowy däldigini siz oňa nädip düşündirersiňiz? Siziň üçin «gowy» ýa-da «erbet» şahsy tejribäňize, umumy kabul edilen ahlak kadalaryna bagly. Emma kiçijek çagada welin beýle tejribe ýok, oboýy goparmagyň gowudygy ýa-da erbetdigi barada karara gelmek üçin, daýanara hiç zat ýok. Eger oňa mazalyja käýelse, munuň ýakymсыz netijelerinden gaça durmak üçin, belki, ol bu hereketini gaýtalamaz. Şol birwagtda hem bu pursat onda şineläp başlan döredijilige ymtlylyşyň ýoguna ýanyp biler.

Çaga psihology Seýşiro Aoki çagada «gowy» hem «erbet» ýaly düşüňjeleriň emele gelşini öwrenipdir-de, çaga üçin «gowynyň» – gyzykly hem özüneçekiji zatdygy baradaky netijä gelipdir.

«Gowy» hem-de «ýakymly» düşüňjeleriniň bu birleşdirilmesi diňe irki çagalyk döwrüne mahsusdyr. Kem-kemden çaga tejribe toplaýar, indi ol nämedir bir zat üçin öwseler, şony hem «gowy» hasaplaýar. Eger ol tabşyrylan ýumşy bitirse, munuň üçin ony taryplasalar, çaga dogry, gowy hereket edendirin öýdýär. Şeýle-de, tersine, eger käýeseler ýa-da temmi berseler, diýmek, ol erbet hereket edipdir. Ýakymсыz duýgular «ýaman» düşüňjesi bilen baglanyşýar.

Aýdaly, skripkada sazy gowy çalyp bilmeýändigini ýa-da ýeterlik derejede akynly okap bilmeýändigini üçin, siz çaga hemişe gyjالات berýärsiňiz.

Şonuň üçin hem nämäniň «gowudygy», nämäniň bolsa «erbetdigi» baradaky öz düşüňjämizi çaganyň boýnuna dakmaga derek, nähilidir bir gowy zat edende, ony ýakymly duýgular bilen, erbet zat edende bolsa, ýakymсыz duýgular bilen üpjün etsek, has netijeli bolardy.

Taryplamak hem-de ýazgarmak usullaryndan näderejede netijeli peýdalansaňyz, çagaňyzyň ukyp-başarnyklary hem şoňa laýyk derejede öser.

Çaganyň gyzyklanmasy goldawa mätäçdir

Elbetde, gyzyklanma – bu çaga terbiýesindeki iň gowy höweslendiriji. Ýöne bu ýerde bir mesele bar: çaganyň nähilidir bir anyk zada bolan gyzyklanmasy derrew geçýär, sebäbi bilesigelijiligiň serhedi ýok. Eger ony öz başyna goýulsa, onuň ünsi bir zatdan beýleki zada towsar durar. Elbetde, bu onuň ýaşyna mahsus ýagdaý, zor bilen onuň ünsüni nähilidir bir anyk zatda saklajak bolmagyň ters netije bermegi hem ähtimaldyr. Çaganyň bilesigelijiligi – dünýä düşünmegiň möhüm şerti, şeýle-de bu onuň akyl-paýhas taýdan ösüşi üçin gaýragoýulmasыз zerurlykdyr. Her niçik hem bolsa, çaganyň doly erkine goýberilmegini maslahat bermezdim. Onuň üçin bar ünsüni şol bir zada berip, baglanyp galmak (bu ýagdaýyň aňrybaş derejesi autizm diýlip atlandyrylýar) hem, ünsüni jemläp bilmeýänligi zerarly, ondan-oňa böküp ýörmegi hem deň derejede howpludyr. Netijede, onuň ýeňles adam bolup ýetişmegi mümkindir.

Daşymyzy gurşap alan dünýädäki köp sanly gyzykly zatlaryň içinden çaga hemişe-de özi üçin hiç kime mätäçlik duýdurmaýan güýmenjeleri tapyp bilýär. Emma barybir oňa, adatça, uly adamyň hemaýaty zerur bolýar. Çagada dörän gyzyklanmanyň saklanjaklygy ýa-da saklanmajaklygy, ösüp, nähilidir bir çynlakaý zada öwrüljekdigi ýa-da oçüp gitjekdigi, köplenç halatda,

uly adamyň peýda bolan bu gyzyklanmany näderejede tiz aňşyna we baş galdyryşyna bagly bolýar. Şonuň üçin hem muny gözden salmazlyk örän möhümdir. Biz çaganyň nähili gyzyklanmalarynyň ukyp-başarnyklara çenli ösüp gitjekdigini bilemizok, şeýlede bolsa, onda bulary ösdürmek üçin purýja bolmalydyr.

Gaýtalamak – çaganyň gyzyklanmasyny höweslendirmegiň iň gowy usuly

Eger uly adamy şol bir wakany gün içinde birnäçe gezek diňlemäge mejbur etseň, bu ony çendenaşa irizer. Meniň özüm kanagatsyz adam, şol bir zady hatda iki ýola diňlemäge-de çydamok. Ýöne çagakam welin atam-enemi ertekileri ençeme gezek aýdyp bermäge mejbur ederdim, hiç haçan hem olardan irmezdim. Gaýtalamak çaganyň beýnisinde kemala gelýän arabaglanyşyklar üçin örän wajypdyr. Gaýtalamagyň zerurlygy diňe bir onuň çagany irizmeýänliginde däl. Esasan, çagalygyň, içgysgynçlygy bilmeýänligi bilen baglylykda, çaganyň beýnisinde dogry shemalaryň kemala gelmegi üçin iň gowy döwürdigini sebäpli hem zerurdyr, bu bolsa, ýagny dogry shemalaryň kemala gelmegi, öz gezeginde, onuň soňraky akyl-paýhasa eýlenen ömrüne dahylly kesgitleýji ýagdaýdyr. Körpäniň maglumatlary özleşdirmek ukyby ägirtir.

Bu döwürde gaýtalamagyň ýene bir bitirýän möhüm wezipesi bardyr. Köp gezek gaýtalananda, ertekileri we aýdymlary ýadynda saklamak bilen, çaga olaryň içinden haýsydyr birini has gowy görüp başlaýar-da, onuň mazmuny bilen bagly soňsuz sowallaryny bermegini dowam etdirýär. Ol göwnüne ýaran ertekini belleýär-de, ony ýat tutýar hem-de onuň esasynda belli bir döwre çenli dünýä baradaky bilesigelijiligini kanagatlandyrýar.

Bilesigelijilik gyzyklanmany döredýär, ol hem öz gezeginde, ulalmak üçin zerur bolan erk-ygtyýary terbiýeleýär. Herekete bolan erk-ygtyýar tarp ýerden döremeýär.

Erk gyzyklanma bilen höweslendirilýär we öz nobatynda, adamy mundan beýläkki ösüşe ruhlandyrýar. Körpe ertekileri diňleýär, soň ol suratlara gyzyklanma bildirýär, soňra harplara, ahyrsoňunda bolsa okamagy öwrenmek isleýär.

Çaganyň hyýaly göz önüne getirişi we fantaziýasy döredijilik ukyplaryny ösdürýär

Ata-eneleriň köpüsi çagany döredijilik şahsyýeti edip terbiýeläp ýetişdirmek islärdiler.

Döredijilik näme? Takyk kesgitleme bermek kyn, emma sadaja manyda – bu hyýaly göz önüne getirişin erkin ganat ýaýmasydyr, bu soňlugy bilen oýlap tapyşlara we açyşlara sapyp gidip biljek derejede ýiteldilen intuitiýadyr. Döredijiligiň bu ýokary derejesinde akyly-paýhas (intellekt), erudisiýa we hyýaly göz önüne getiriş bir bitewülige jemlenendir. Döredijilikdäki üstünligiň kökleriniň subýektiw duýguçyl kabul edişe we irki çagalykdaky tejribelere uzap gidýänligi baradaky maglumat hiç hili şübhe döretmeýär. Başgaça aýtsak, ulular üçin durmuşdan juda uzak hem üzňe görünýän çaga fantaziýalary, hakykatda, döredijiligiň dömüp başlan düwünçejikleridir.

Meselem, siz çaga oýunjak, aýdaly, haýsydyr bir haýwanjygy sowgat berýärsiňiz. Özüni şol jandaryň ornunda goýup görüp, bolup geçen bir wakanyň ýa-da eşiden ertekisiniň esasynda, ol barada tutuş bir kyssany döretmegi mümkindir. Ýada, meselem, haýsydyr bir suratyň çaganyň hyýaly göz önüne getirişini ulularyň ukyply bolmadyk derejesinde tutaşdyryp bilmegi ähtimaldyr.

Çagada intuitiýany (altynjy duýgyny) ösdüriň

Biz adamda baş duýgynyň bardygyny bilýäris: görüş, eşidiş, ys alyş, tagam alyş we beden taýdan syzyş. Ýöne onda altynjy duýgy – intuitiýa hem bar. Oýny goýup, çynlakaý gürrüň etsek, intuitiýa – islendik bir ähmiýetli derejä ýetmegiň möhüm şerti.

Beýik oýlap tapyjylaryň ählisi, ägirt uly bilimlerine we tejribelerine garamazdan, özleriniň intuitiýasyna bil baglapdyrlar. Muny ýatda saklamak we onuň instinktiniň ösüşini höweslendirmek örän wajypdyr. Galyberse-de, intuitiýa – ähli baş duýgynyň hem jemi bolansoň, intuitiýanyň ösdürilmegi beýleki duýgulary hem ösdürýär.

Nädogry iýmitlenmek ömürlik galjak ýaramaz endikleri emele getirýändir

Iýmit bilen bagly meseleler her bir maşgalada iru-giç ýüze çykýar. Çagalary terbiýelemek boýunça zenan žurnallary we gollanmalary: «Eger nahary halamasa, ony iýmäge çagany nädip göwnetmeli?» diýen temadaky makalalardan doly.

Emma eýýäm kemala gelen ýagdaýy nädip düzetmelidigi hakynda oýlanmagyň deregine, iýmit bilen bagly kynçylykly meselelere alyp barýan sebäplerden nädip gaça durmalydygynyň pikirini etsek gowy bolardy.

Nädogry endikleri köki-damary bilen goparyp aýyrmak örän kyn. Islemese-de, nahar iýmäge mejbur edilse, onuň iýenini gaýtarmagy ýa-da bu nahar babatda ömürlik halamazlyk duýgusynyň döremegi mümkin.

Iýmitleriň belli bir görnüşleri bilen bagly bolýan allergiýany hasaba almasaň, nahar babatdaky meseleleriň kiçilikdäki nädogry iýmitlenmegiň netijesinde ýüze çykýanlygyna meniň ynamym bar. Eger siz çagaňyza gün yrman şol bir nahary

hödürleýän bolsaňyz, onuň tagam alyş duýgusy ösmez, onsoň ol islendik täze nahardan ýüz öwrer. Beýleki duýgular babatda bolşy ýaly, çaganyň tagam alyş duýgusy hem bir-üç ýaş aralygynda dolulygyna diýen ýaly kemala gelýär. It ýa-da ýaby babatda bolşy ýaly, ony diňe peýdaly, ýokumly zat bilen iýmitlendirmek bolmaz. Çagaňyz size: «Bu tagamly eken!» ýada «Gaty gowy bişirilipdir!» diýmez. Şeýle-de bolsa, onuň nahardan lezzet almagy we naharyň, mümkingadar, dürli-dümen bolmagy örän möhümdir. Çagada nahar babatda dogry çemeleşmäniň emele gelmegi üçin, men oňa iň tagamly nahary bererdim, eger zerurlyk bolýan bolsa, o diýen tagamly bolmadyk naharyň galanyny, goý, ata-eneleriň özleri iýibersinler. Çaganyň tagam alyş bilen bagly köpräk duýgulary bilmegi üçin, dürli tagam beriji maddalara we nahara atylýan beýleki goşundylara uly üns bermek zerur.

Gün tertibi wagt duýgusyny ösdürýär

Biziň döwrümüz, meniň çagalygymdakydan tapawutlylykda – telewideniýe döwri. Häzirki zaman çagasy üçin telewideniýesiz durmuş bimanydyr. Şol sebäpli-de çagasy bilen gatnaşygy ýitirmezlik üçin, ata-eneler perzentleriniň görýän gepleşiklerini biygtyýar halda görmeli bolýarlar.

Telewideniýe çaganyň durmuşynda sagadyň roluny ýerine ýetirýär, çünki onda şindi wagt duýgusy ýok. Görkezilýän her bir gepleşik onda nähilidir bir waka bilen baglanyşýar – kaka işe gidýär, kaka işden gelýär, ýatmaga gitmeli wagt we ş.m.

Telewizion gepleşikleriniň şol bir tertipdäki yzygiderliligi onda wagt duýgusyny kemala getirýär. Adatça, çaga diňe şu gün bilen ýaşaýar we onuň üçin «geçmiş» we «geljek» diýen düşüňjeler ýok hasap edilýär. Takmynan, iki ýarym ýaşynda, gürlemäge başlan çagy ol «çenli», «soňra», «düýn» we «ertir» diýen sözlere düşüňip ugraýar. Başgaça sözler bilen aýtsak, çaga sözleýşe düşüňip we

gürläp başlaýança onda wagt duýgusy ýokdur. Ýöne tejribäniň görkezmegine görä, gaýtalanýan telewizion gepleşikler arkaly, körpe barybir häzirki pursadyň, geljegiň we geçmişiň nämedigine düşünýär. Maşgala durmuşyndaky ertirlik, günortanlyk nahary, kakanyň işden gelmegi ýaly wakalara garanyňda, telewizion gepleşikleriň berk tertibi has takyk. Çaganyň gün tertibini düzmekde telewizor gowy hyzmaty bitirip biljek. Çagany diňe bir gowy gylyk-häsiýetlere ram etdirmek üçin däl, eýsem, onda wagt duýgusyny ösdürmek üçin hem berk tertibiň saklanylmagy zerurdyr. Käbir eje entek çagasy sanamagy öwrenmänkä, oňa sagatdan wagtyň näçedigini bilmegi, ýagny sagat tanamagy öwretjek bolýar. Çaga sagadyň dilleriniň ähmiýetine düşünenok, şonuň üçinem oňa sagadyň dillerini görkezip: «Sagat sekiz, ýatmaga gitmeli wagt boldy» diýmek peýdasyzdyr. Çaga sagadyň sekiz bolanlygy üçin däl-de, garaňky düşenligi, ukusynyň tutýanlygy sebäpli ýatmaga gidýär. Berk gün tertibi çagada abstrakt wagt duýgusyny kemala getirmäge mümkinçilik döredýär. Bu tertibiň özi çaga üçin sagadyň ornuny tutýar.

Täze telewizion gepleşikler çaga dogry gürlemäge kömek edýär

Bir ene maňa iki ýaşly oglunyň radio we telegepleşikleri diňläp, dogry gürlemegi öwrenýändigini aýtdy.

Ähtimal, siz çaga düşünmeýän zadyny diňlemäge rugsat etmekde many ýokdugyny aýdarsyňyz. Emma oňa hemmesine düşünmek bütinleý hökman däl, esasy zat, onda sözleri dogry basymy, äheňi hem-de aýdylyşy bilen bile öwrenmek endiginiň kemala gelmegi.

Sowatsyz sözleýiş we sözleriň ýaramaz aýdylyşy – çaganyň önüp-ösýän gurşawynyň önümi. Bizi gallap alan gurşaw erkimize bagly bolmadyk halda aňymyza aýrylmaz täsirini ýetirýär, soňra

ony hiç zat bilen bozup bolmaýar. Eger uly adamyň sözleýşinde nähilidir bir aýratynlyklar bar bolsa, ol muny hemişe diýen ýaly çaga geçirip ýörýär, ol hem soňra bulary özünden öňjek perzende geçirýär. Şunlukda, dildäki ähli ýalňyşlyklar we ýoýulmalar nesilden-nesle geçýär.

Dogry sözleýiş çaganyň aňynda berk orun alsa, ol soňra munuň netijesinde žargonlaryň täsirinden gaça durup biler.

2. Häsiýetiň çagalykda terbiýelenişi

Saz babatdaky sazlaşyk irki çagalykda iň gowy derejede özleşdirilýär

Filmlerde, köplenç, bir maşgalanyň ýa-da özara dostlaryň bilelikde aýdym aýtmaga gümra bolup, boş wagtlaryny hoş geçirişleri görkezilýär. Ýörite bilimi bolmadyk, sada oba adamlary uly lezzet bilen, hor bolup aýdym aýdýarlar, olaryň sesleri hem haýran galdyryjy derejede sazlaşykly hem gulaga ýakymly eşidilýär. Şeýle ýerine ýetirilişleri diňläp, çaga saz bilen bagly sowatlylygy notama-nota dälde, birbada bitewi owazlaşma arkaly öwrenýär. Bu oňa deňeşdirip göründe, owazlaryň arasyndaky tapawuda düşünmäge kömek edýär. Kesgitli gurluşy bolan zada düşünmek çaga aňsat bolýar. Owazlaryň utgaşmasy oňa intuitiýasy arkaly sesleriň özara baglanyşygyny we her sesiň şahsy aýratynlygyny duýmaga kömek edýär.

Uly adamda saz babatda kämil üşükliligi kemala getirip bolmaz, ýöne saz bilen bagly dogry bilim berilse, çagada welin bu mümkin ýagdaýdyr.

Skripkada saz çalmagy öwreniş ünsi jemlemek ukybyny ösdürýär

1970-nji ýylda Osakada geçen ýarmarkada kiçijek skripkaçylaryň BMG-niň Gününe bagyşlanan konserti boldy. Ol irden 11-de başlady, ýöne eýýäm irden 8-de çagajyklaryň aglabasy, şol sanda, üç-dört ýaşlylar hem, howanyň sowuklygyna garamazdan, taýýarlyk görşüp, skripkalaryny sazlaşyp meýdançada durdular. Men çagalaryň maksada okgunlylygyna haýran galým.

Elbetde, çaga çagalygyna galmaly, hereketde bolmaly, bilesigeliji bolmaly. Ýöne herekete eýlenen halda bolmak bilen üntüşiğini berip, basa oturyp işläp bilmezlik – şol bir zat däl. Soňky häsiýet uly adamda halanylýan ýagdaý däl. Nämedir bir anyk zatda uzak wagtlap ünsüni jemlemäge ukypsyz bolan kişi her bir işde köp wagtyny we energiýasyny biderek sarp edýändir.

Özünde ünsi jemlemegiň ýokary derejesini kemala getirip bilen kişi ägirt uly artykmaçlyklara eýedir. Sazçylyk mekdepleriniň okuwçylary tertipli hem oňat terbiýeli hasaplanýar. Bu çagalary ata-eneleri berk tutýarlar, beýle ýagdaý olary çagalykdan içgysgynç hem domma hala ýetirip biler diýip pikir etmegiňiz mümkindir. Asla beýle däl! Olar sapaklara ata-eneleriň gatnaşýandyklary üçin dälde, aýratyn yhlas etmezden hem, ünsi jemlemegiň ýokary derejesine ukyplydyklary üçin özlerini gowy alyp barýarlar. Okuw olara aňsat düşýär, şeýle-de olar şol bir wagtyň içinde beýleki çagalardan köp zat etmäge ýetişýärler. Şunlukda olaryň has köp boş wagty galýar.

Çagalary doktor Suzukiniň skripkaçylyk synpynda bolan ata-eneleriň hemmesi çagalarynyň synaglara taýýarlanan çagy hiç haçan kösenmändigini, howluda çagalar bilen oýnap, köp wagtalaryny geçirseler hem, olaryň dartgynly hala düşmezden, gowy okandyklaryny nygtadylar. Bu sowal intellektual-çaganyň

bütünleý täze hilini: durmuşdan lezzet alýan, üşüklige we umumy kabul edilen nusgadaky ýüzi gan-petsiz, hor hem äýneklige çaga meňzemeýän hilini ýüze çykardy.

Konfusiniň «saz bilen sazlaşykda» diýen pähimi bellidir. Sazyň kalby ýumşadýanlygy we häsiýeti gowulandyrýandygy göz önünde tutulýar. Saz dersleri yzygiderli türgenleşikleri talap edýär, ol hem, öz nobatynda, ünsi jemlemek ukybyny terbiýeleýär. Şunlukda, saz häsiýetiň dogry kemala gelmeginde ýardam edýär.

Skripkada saz çalmak liderlige mahsus bolan sypatlary ösdürýär

Beýleki adamlara baştutanlyk etmek ukyby diňe ululara mahsus bolan sypat hasaplanýar, şonuň üçin hem bu aýratynlyk bilen bagly terbiýe has ulurak ýaşlylarda berlip başlanylýar. Hakykatda welin, liderlik sypatlary köpleriň pikir edişinden has ir ösüp ugraýar. Çagalaryň islendik toparynda kimdir biriniň hökman lideriň roluny oýnamaga başlaýanlygy üns berlen ýagdaýdyr.

Özüniň «Çaga psihologiýasy» atly kitabynda doktor Ýamaşitanyň aýdyşy ýaly, geljekde lider bolup ýetişmegi mümkin bolan kişi, hatda töwereginde özge çaga köp bolsa-da, hemişe öz pikirlerinde we hereketlerinde ünsi jemlenen halda galýar. Oýunda ýa-da beýleki derslerde ol hemişe nämedir bir täze zat döretmäge synanyşýar we ilkinji bolup öz ideýalaryny durmuşa geçirmäge girişýär.

Skripka dersleri arkaly hem şu sypatlar terbiýelenýär. Şonuň üçin hem doktor Suzukiniň okuwçylarynyň solgun ýüzli geniýler däl-de, liderlige mahsus taraplary bar bolan, durmuşdan lezzet almagy başarýan, energiýa eýlenen çagalardygynda hiç hili geň zat ýokdur. Bu çagalar wagtyň geçmegi bilen, şeýle adamlara mydam mätäçlik çekýän jemgyýetiň liderleri bolup ýetişerler.

Doktor Suzukiniň okuwçylarynyň köpüsi dünýäniň in şöhratly orkestrlerinde esasy wezipeleri eýelediler.

Kiçilikde sazandalyk bilimleriniň alynmagy hatda çaganyň daş keşbine-de täsirini ýetirýär

Adamyň daşky sypaty tutuşlygyna nesil yzarlaýjylyga bagly hasaplanýar. Şeýle-de bolsa, adamyň durmuşyna, güzeranyna baglylykda, onuň ýüz keşbiniň özgerip bilýänligine üns beren bolsaňyz gerek. Elbetde, gözün ýa-da burnuň gurluşyny düýpli özgertmek diňe plastik operasiýanyň kömegi arkaly mümkindir, ýöne umumy alnandaky daşky keşp we özüni alyp baryşdaky aýratynlyklar durmuşdaky ýagdaýlara baglylykda magat duýlar derejede üýtgäp bilýär. Aýratyn-da, bu üýtgeşmeleri çagalarda oňat saýgarmak bolýar. Meselem, saz diňleýän ýa-da saz derslerini alýan çaganyň daş sypaty bu sapaklaryň täsiri astynda hökman özgerýär. Biz Irki ösüş assosiasiasynda körpeleriň bir topary bilen synag tejribesini geçirdik. Başda ejeleri olary bir ýere toplanlarynda, çagalar bir-birlerinden tapawutlanmaýardylar. Soňra çem gelşine görä bu topardan çagalaryň bir bölegini saýlap aldyk-da, olara Mosartyň «Gijeki kiçijek serenadasyny» diňledip başladyk. Dört aýdan soň bu çagalar beýlekilerden üzül-kesil parhlanýardylar: olar has janlydylar we gözjagazlary uçganaklap durdy.

Belli ýapon saz tankytçysy Maruo maňa ýazan hatynda şeýle diýýär: «Owazlar adama ägirt uly täsir ýetirýär. Dykgatly eneler Ikinji Jahan urşundan bäri çagalaryň näderejede özgerendiklerine, ähtimal, üns berendirler. Munuň üç sebäbi bar:

- 1) eneleriň özleriniň medeni derejesi ösdi;
- 2) iýmit gowulaşdy;
- 3) owazlaryň çagalara ýetirýän täsiri güýçlendi».

Sazyň ýüz keşbi özgerdýändigine Maruo berk ynanýar. Ol bu täsin hadysa köp ýola üns beripdir.

Şonuň üçin hem sazyň adamy gözelleşdirýändigine doly ynanmak bilen, «Adamy saza çümdürmek» usulyndan peýdalanýar. Ol bäbek bir aýlyk bolandan, eýýäm oňa diňe sözleýşi diňlemek ýeterlik däl, çaga radioda, telewideniýede, magnitofon ýazgylarynda ýaňlanýan sazlary hem, gürrüňsiz, eşidýär diýen pikirde.

Goşgulary ýat tutmak huşy türgenleşdirýär

Gar ereýär bagyň şahasynda,
Kepderiniň gugurdaýan ýerinde.
Gör, kiçijek pişijek
Assa basýar
Tänen güýzki ýapraklara.

Emedekleýär hem-de ýylgyrýar
Çaga birden-birden,
Iki ýaşyn doldurdy ol
Şu gün irden.

Biziň zehinleri terbiýeläp ýetişdirmek boýunça synag-tejribe mekdebimizde huşy, ýetkeşligi türgenleşdirmek üçin şeýle haýkular öwredilýär. Haýku bu maksat üçin juda jaýdar bolýar, sebäbi olar gysgajyk, sazlaşykly – olar aňsat ýatda galýar. Mundan başga-da, olar çagalar poeziýasyna bildirilýän talaplara

gabaty gelýär: «ýat tutmak üçin niýetlenen şygrylar çagada ýagşy duýgulary terbiýelemelidir, olar ömürlik ýatda saklanylmagyna mynasyp derejede owadan, nepis bolmalydyr. Şol birwagtda-da olar çaganyň göwnünden turmalydyr».

Ilkibada çagalar her gün Issanyň bir goşgusyny öwrenýärler. Olara şygryň mazmuny barada gürrüň berýärler, ertesi olar goşgyny ýatdan aýdýarlar we täzesini ýat tutmak ýumşy tabşyrylýar. Şeýle usul bilen çaga ýadyny türgenleşdirýär, ýöne şol birwagtda lezzet hem alýar. Ilkinji gezek goşgyny ýat tutýança, çaga ony on gezek diňlemeli bolýan bolsa, indiki gezek üçdört ýola gaýtalanmagy, soňra bolsa bir gezek aýdylmagy ýeterlik bolýar. Çaganyň bir ýylda Issanyň 170 şygryny ýatdan öwrenýändigini aýtdylar.

Gaýtalamak – bilimiň enesi. Bu aksioma. Eger çaga bir setiri unudan bolsa, goý, ol tutuş goşgyny başdan-aýaga täzedan gaýtalasyn. Şeýle usul bilen öz huşuny türgenleşdiren kişi, üç-dört gezek gaýtalanyndan soň tutuş ertekini ýat tutup biler.

Okyjylaryň käbiri ýady türgenleşdirmegini beýle usulyna şübhe bilen garap biler. Menem ilki Issanyň haýkulary çagalara o diýen bir gabat gelmeýär diýen pikirdedim. Ýöne beýle sapaklaryň maksady diňe bir ýat tutmak däldir, eýsem, çaganyň estetiki (gözelligi) duýgusyny, onuň akyl-paýhas ukyplaryny we döredijilik mümkinçiliklerini ösdürmekden hem ybaratdyr.

Çaganyň beýnisi ýüzden iki ýüze çenli gysgajyk goşgyny ýatda saklamaga ukyplydyr. Emma peýdalanylmasa welin, huş poslaýar, kütelýär. Ol näçe ýygjam ulanylsa, şonça-da gowy işleýär we ösýär.

Gaýtalamakdan lezzet alýan çagynda çaganyň ýat beklemek ukyplaryny türgenleşdirmek gerek.

Kiçijek çagalary özüňizde bar bolan iň gowy zatlar bilen gurşañ

Ir zamanlarda gadymky zatlary satýan söwdagär iş öwredýän ilkinji alty aýynyň dowamynda täze alan şägirdiniň töweregini iň gymmatly hem hakyky sungat eserleri bilen gurşar eken. Olardan mazaly gözi ganan şägirt hemişe çyn antikwariaty ýasama zatdan tapawutlandyryp bilipdir.

Öwretmegiň bu usuly çaga terbiýesi babatda-da ulanarlyklydyr. Eger onuň entek arassa kagyz ýaly bolan beýnisinde çyn sungat orun alsa, şol ýerde ol ömürlük saklanyp galar. Uly adam çykyp, ata-enesi indi saýgarmagy başarmak ukybyna täsir edip bilmeýän çagynda-da, onuň beýnisi galp zady kabul etmekden ýüz dönderer.

Beýnisinde ýasama zatlar öz möhrüni goýsa welin, ol çyn sungaty duýar derejeden gowşak bolar. Elbetde, hakyky zat bilen galp zady aňsatlyk bilen saýgarmak hemişe başardyp durýan zat däl. Çagasynyň estetiki talaplaryny kemala getirýän çagynda ata-eneler hem-ä özleriniň saýgaryp bilmek ukyplaryna bil baglamalydyrlar, hem-de asyrlaryň dowamynda gadyr goýlup gelnen ajaýyp sungat eserlerinden ugur almalydyrlar. Çaga žiwopisiň has çylşyrymly diline düşünýän däldir öýdüp, oňa diňe ýöntemje suratjyklardan doly kitapçalary bermek bolmaz. Eger ata-eneler Matisse we Pikasso gadyr goýýan bolsalar, olaryň kartinalaryny öz zürýadyna-da, gürrüňsiz, görkezip bilerler. Eger olar Bethoweniň we Mosartyň sazларыndan lezzet alýan bolsalar, goý, çaga-da olary, mümkin boldugyndan, ýyggyrak diňlesin.

Beýnide çyn sungatyň nusgasy emele gelensoň, ol soň tutuş ömürboýy sungat eserlerine baha berip bilmek üçin esas bolar.

Sazyň hem žiwopisiň, ýagny sungatyň gowy zady saýgaryp bilmek bilen bagly estetiki ukyby kemala getirýän bu iki görnüşiniň täsir ediş güýji irki terbiýä baglydyr. Eger berk binýat

goýulsa, bu ýagdaý çaganyň soňraky durmuşyny ýeňilleşdirer. Ata-enäniň hemaýatynyň tüýs wagtynda bolmagy gerekdir.

Çaga – beýik öýküniji

Üç ýaşymdakam bir sakaw goňşymyza öýkünmegi halaýardym. Ejem maňa käýinerdi: «Bes et! Sakawlyk ýokançdyr».

Irki çagalyk hakyndaky ençeme kitabyň awtory K. M. Jouns itden gorkýan çagany beýleki çagalaryň öz itleri bilen bile oýnaýan ýerine äkitmegi maslahat berýär. Bu çagalara öýkünip, ol gorkusyndan saplanar.

Nahar saýlagan, bu babatda örän ynjuk bir çaganyň ejesiniň nädip bu ýagdaýyň eminden gelşi barada eşidipdim. Ene perzendini islendik nahary höwes bilen iýýän beýleki çagalar bilen birlikde saçak başynda oturdyp başlansoň, ol bu aladasyndan dynypdyr. Käte işdäsi gowy bolmadyk çaga özi ýaly çagalaryň nahary işdämenlik bilen iýýän öýüne baryp görenden soň, birden naharyny höwes bilen iýmäge başlaýar. Ene çagasyna hut öz bişiren nahary ýaraýan däl-dir öýdüp oýlanyp biler, hakykatda welin, çaga beýleki deň-duşlaryna öýkünýändir.

Çagalar eýýäm ömrüniň ilkinji ýylynda öýkünjeňlige başlaýarlar, iki-üç ýaşynda olar akyl ýetirip, özi-de diňe bir özleri ýaly çagalara däl-de, eýsem, ululara-da öýkünýärler. «Çagalar – ulularyň aýnasy» diýip, ýönelige aýdylýan däl-dir. Şonuň üçin hem çagalaryň ýanynda, aýratyn-da, olar iň öýkünjeň ýaşyndaka, özüňizi alyp barşyňyza örän dykgatly boluň. Üç ýaşly çagalar ähli gymyldy-hereketlere, gürleýiş äheňine, ýöreýiş usullaryna öýkünýändirler.

Öýkünmäge bolan bu göwünjeňlik ýagdaýy çaga duýguçylyk babatda-da täsir edýändir. Çaga başga bir gyzma kişi bilen bile

oýnasa, gaharjaň, gyzma bolup biler. Ýa-da çaganyň dosty uçarlardan gorkýan bolsa, onuň gorkup başlamagy mümkindir.

Çagajyk öýkünmek bilen, kelpenlik, oýunbazlyk edýän däldir, bu hakyky döredijilik hadysasydyr. Şonuň üçin hem oňa käýemäň, muňa öte çynlakaý garamaň. Ýagny ösüp gelýän döredijilikli şahsyýet nahaljygynyň köküne palta urmaň, elbetde, beýle zat biziň niýetimizde-de ýokdur.

3. Döredijilik we ukyp-başarnyklar

Çagaňyza galamlary, mümkin boldugyndan, ir beriň

Sekiz aýda çaga eýýäm galamy elde saklap bilýär. Beýleki zatlara garanyňda, tutup saklamagy başarmak ukyby çaganyň sagdyn ösüşine has oňat şaýatlyk edýändir. Hut şol döwürde çaga ejesiniň keýpini gaçyryp, kitaplary ýyrtmaga, oýunjaklary bölüp taşlamaga başlaýar. Ýagny çaga özüni ykrar etdirmek basgançagyna gadam basýar.

Çaganyň edýän hereketlerini akyllý-başly ugrukdyrmak möhümdir, sebäbi onuň döredijilige bolan geljekki ukyplary şoňa bagly bolýar. Oňa reňkli galamlary beriň. Ol, elbetde, bada-bat çem gelen ýere çyrşamaga başlar. Eger siz oňa kagyz sahypasyny berseňiz, ol birnäçe egri çyzyklary çyzar, onsoňam bolaýjak zat, kagyzy ýyrtsa gerek. Siziň üçin bu ýönekeý bir bulam-bujarlyk, onuň üçin bolsa özüni görkezmegiň, ykrar etdirmegiň usulydyr.

Ýöne welin ata-eneleriň köpüsi onuň özüni ykrar etdirmekdäki bu ymtylyşyny biygtyýar halda basyp ýatyrýarlar. Olar çagany özleriniň düşünjesine iterýärler: «Galamy, ine, şeýle tut!», «Almalar gyzyl bolmaly», «Tegelegi, ynha, şeýle çek», «Kitaby ýyrtma», «Kagyzy ýere taşlama», «Stola çyzma». Bu gadaganlyklar bir kiçijek çaga üçin öte köp dälmi?

Käte kiçijek çagaly öý tämizligi hem tertipliligi bilen haýran galdyrýar. Adatça, myhman öý-içerini şeýle tertipli saklaýan, şol bir wagtda çaga esewan etmäge-de ýetişýän öý bikesine öwgi sözlerini aýdýar. Hakykatdanam, ir ertirden giç agşama çenli çaga seretmek öýde päkizeligi saklamak üçin wagtam, güýç-gaýratam goýanok. Hojalygy ýöretmekdäki päk ýürekden edýän yhlasynyň öz perzendiniň döredijilik taýdan ösüşine päsgel berýändigini bilmek eje üçin akyla sygmajak ýagdaý bolsa gerek.

Çaganyň elleri bilen edýän zatlarynyň barysy – surat çekmek, oýunjaklary pytratmak, kagyz ýyrtmak – onuň akyl-paýhasyny (intellektini) we döredijilik başlangyçlaryny ösdürýär. Çaga galamlary näçe tiz berseňiz, şonça-da netije gowy bolar. Ýöne şonuň bilen bir wagtda siz ony zol-zol saklap dursaňyz, onda siz beýle etmek bilen, barybir onuň döredijilik ukyplarynyň ösmegine päsgel berýänsiňiz.

Surat çekmek üçin adaty ölçegdäki kagyz – adaty ölçegdäki adam

Suratkeş-illýustrator Hiroşe Minabeniň ideýalarynyň käbiri, meniň pikirimçe, üns berilmegine mynasypdyr.

Meselem, ol hudožnigiň kartina çekmäge girişmezden ozal, onuň nähili ölçegde boljakdygy barada netijä gelýändigini aýdýar. Çaga bolsa adaty ölçegdäki kagyz sahypasyny berýärler, şonuň bilen hem ony saýlamak mümkinçiliginden mahrum goýýarlar.

Edil şunuň ýaly çemeleşmäni biz beýleki meselelerde hem görýäris. Meselem, çagalara diňe ýörite körpeler üçin niýetlenen aýdymjyklar we ertekijikler gabat gelýär diýlip hasaplanylýar. Uly adamda hyýaly göz önüne getirişini şeýle pes derejede bolmagy, öz nobatynda çaganyň hem hyýaly göz önüne getirişini çäklendirýär.

Çagalara diňe adaty ölçeğdäki kagyzlar berlende, olar ähli kartinalaryň diňe şeýle ölçege bolmalydygy we ata-eneleriň hem terbiýeçileriň özlerinden isleýän zadynyň hem hut şudygy baradaky pikiri aňastyňda özleşdirýärler.

Çaga ilkinji ýola eline galam alyp, arassa kagyz ýüzünde yz galdyryp biljekdigine akyl ýetirende, ol ymgyr uly dünýäni görýär (ata-eneleriň göz önüne getirip biljeginden has uly). Bu ägirt dünýä adaty ölçeğdäki kagyz sahypasyndan has uludyr. Men çaga surat çekýärkä, ýüzünde süýşenekläp biler ýaly derejedäki ägirt uly kagyz bererdim.

Oýunjaklaryň agdyklygy çaganyň ünsüni dagydýar

Ýaponiýada dükanlarda çagajygyň öz halan oýunjagyny aldyrmak üçin, öz diýenini tutup, ata-enesiniň hem saklanyp bilmän, satyn alyp bermeli bolýan pursadyna köp duş gelýärin. Psihologlaryň köpüsi oýunjaklar çaganyň daş-töwereginde çendenaşa köp bolsa, bu ýagdaý onuň sussuny basýar we oňa nämedir bir zatda ünsüni jemlemek kyn düşýär diýip hasap edýärler. Çaga diňe bir oýunjak bilen has gyzygyp oýnaýar, onuň bilen dürli hili oýunlary oýlap tapýar. Onuň hyýaly göz önüne getirişinde agaç bölejigi ýa-da çäýnegiň döwlen gapagy ertekilere mahsus bolan öýe ýa-da geň-enaýy köle öwrülip biler, onsoň dükandan alnan gymmat oýnawaja garanyňda, has şüwelenli, gyzykly bolar.

Şunlukda, çagada çygra salynmadyk, adaty bolmadyk pikirleniş we oýlap tapyjylygy ösdürmek isleseňiz, onuň haýyş eden çem gelen zadyny satyn alyp beribermäň. Satyn alyp berseňiz, isleýäniňize garşylyklaýyn netije alarsyňyz.

Çagalara ýöremek peýdalydyr

Çagaňyzyň tizligine eýerip, süýrenip ýörmäge wagtyňyzyň ýoklugyndan nalap başlamazdan öňürti, onuň üçin ýöremegiň näderejede peýdalydygy barada oýlanyň.

Ýöreýiş hadysasyna tutuş beden gatnaşýar. Bedenimiziň 639 myşsasyndan 400-si ýöreýişe gatnaşýandyr. Beýleki beden maşklaryndan tapawutlylykda, ýöreýişde dartgynlylyk bilen gowuşgynlyk sazlaşykly depginde orunlaryny çalyşýarlar. Dürs ýörelen ýagdaýynda bir aýakdaky myşsalar dynç alýan halatynda, beýleki aýakdakylar dartgynly ýagdaýda bolýarlar. Energiýa ýitirmezden, akgynly hereket bolup geçýär.

Ýazyjylaryň köpüsiniň iş togtap galyp, hiç ýöremedik ýagdaýynda gezelenç edýändiglerini, şol hadysanyň dowamynda täze ideýalaryň peýda bolýandygyny aýtmaklary ýöne ýerden däldir. Şundan çen tutsaň, ýöremek pikirleniş hadysasyny hem höweslendirýän bolmaly. Biz ýöreýiş hadysasyny aňşyrman, muny öz-özünden bolaýmaly zat hökmünde kabul edýäris. Emma bu beýle däldir. Çaga ilkibaşdan dogry ýöremegi öwretmek örän wajypdyr.

Aşa aladaçyl eneler çaga zeled ýetirip biläýjek zatlaryň ählisini ondan daşraga aýyrmaga çalyşýarlar. Çaga emedekläp ýa-da ýöräp başlan mahaly ol heniz özüne oňly erk etmegi oňarmaýar, şonuň üçin hem hemişe ýa güldany ýykýar, ýa-da bolmasa beton düşelen ýerde süýşenekläp barýandyr. Eneler onuň ýolundan ähli zady sowup, diňe awundyrmajak derejede kütek bolan we gozgap bilmejek zatlaryny goýmak bilen, elbetde, çagany islendik bir howp-hatardan goramak isleýärler.

Şeýle etmek bilen, olar çagalarynyň töwereginde, wakuum, boşluk döredýärler. Galtaşma ýollary bilen alynýan duýgularyň çaganyň ösüşi üçin peýdalydygy barada men eýýäm ýatlap geçipdim. Hanyň Montessori gaty hem ýumşak, gödeňsi hem

ýakymly, agyr hem ýeňil zatlary çaga ýörite hödürlemegi maslahat berýär. Töweregini gurşap alan zatlaryň hemmesi çaga üçin gyzykly. Ol zatlara barmagyny degrip, elleşdirip görýär, käte bolsa döküşdirýär ýa böleklere bölýär, şu hem onuň ösüp barýan bilesigelijiligine we döredijilik mümkinçiligine şaýatlyk edýär.

Tertip, tämizlik barada çaganyň öz düşünjesi bolýar

Öňem birnäçe gezek aýdyşym ýaly, çaganyň beýnisinde nusgalar, galyplar işjeň ýagdaýda kemala gelýärler, bu bolsa ony reňkler, şekiller, nämedir bir zadyň giňişlikdäki orny babatda has duýguçyl edýär.

Onuň şekilleri tanamak ukyby hemişe gaýtalanyp durulmagy netijesinde ösýär. Mundan çen tutup, men eger çaga şol bir zady hemişe öňki duran ýerinde görýän bolsa, edil beýleki ukyp-başarnyklary özleşdirmek babatda bolşy ýaly, bu oňa oňyn täsirini ýetirýär diýen netijä gelýärim.

Çaga durmuşyndaky her bir üýtgeşme babatda örän duýguçyl bolýar. Käte körpe hiç hili sebäpsiz, öz-özünden aglap başlaýar, işdäsi kesilýär, bedeniniň temperaturasy ýokarlanýar. Bu alamatlar töweregi gurşap alan zatlara girizilen, ulularyň kän bir pitiwa-da etmedik üýtgeşmeleri sebäpli hem ýüze çykyp biler.

Başgaça sözler bilen aýtsak, islendik bir özgerişlik çaganyň tertip baradaky düşünjesini bozýar. Bu üýtgeşmeler onuň üçin ýakymсыz bolýar, onsoň onda, tebigy zat, şoňa laýyklykda dörän täsir ýüze çykýar. Ululara garanyňda, çaganyň zatlaryň kesgitlenen tertibi babatdaky üýtgeşmelere has duýguçyl bolýandygyna biziň düşünmegimiz gerek. Çagalar zatlary aýrybaşgalaşan görnüşde däl-de, biri-biri bilen özara baglanyşykly ýagdaýda kabul edýärler. Öz nobatynda, bu ýagdaý olaryň ösüşine ýardam edýär. Şonuň üçin-de biziň – ulularyň

çaganyň dünýädäki durnuklylyk we tertip baradaky düşüňjelerini bozup biljek duýdansyz üýtgeşmelerden gaça durmagymyz gerek.

Çaganyň töweregi synlap bilmegine mümkinçilik dörediň

Çaga arabajygyn da ýatan körpäni görenimde, köplenç, onuň üçin petikden ýada çybynlardan goraýan tordan başga hiç hili synlara zadýň ýokdugy baradaky pikir kelläme gelýär. Käte uly adamyň ýüzi görnüp, derrew hem ýitip gidýär.

Bu gowy däl. Çaganyň nämedir bir zatlar seretmegi gerek. Tutuş dünýäde ata-eneler onuň ýatan krowatjygynyň ýokarysyndan şygrydawuk jäkleri sallap goýýarlar. Munuň ýeterlik bolýandygyna meniň ynamym ýok.

Hany Montessori meniň bu ätiýaç etmegim bilen ylalaşýar. Ol bu ýaşdaky çagalaryň galtaşma arkaly alynýan her bir duýgyny nebsewürlik bilen özüne siňdirýändiglerini belleýär. Eger çaga hemişe krowatjygyn da ýa-da arabajygyn da arkan ýatan bolsa, bu zerurlygyny kanagatlandyrylyp bilinmejekdigini nygtaýar. Uly adamlar wagtal-wagtal çaganyň üstüne abanyan hem bolsalar, bu diňe onuň gözlerini gyjyndyrýar. Sebäbi ol kellesini öwürmäge ýagdaýy bolmasa-da, gözi bilen ýitip gidýän zatlar yzarlama çalyşýar.

Onuň üstüne zol-zol abanyp ýa-da oýnawaçlar oklap durmagyny deregine, men çagany, töweregi görüp biler ýaly, ýapgytrak ýa-da gapdal egnine ýatymagy teklip edýäris. Şeýle edilse, ol özüniň arabasynyň çäklerinden daşda nämeleriň bolup geçýändigini görüp biler.

Oýunjaklar ele ýakymly bolmalydyr

Hudožnik Hiroşe Manabe özüniň žiwopisdäki gaýtalanmajak täri bilen meşhurdyr. Çaga terbiýesi babatda onuň öz teoriýasy bar, muny çagalarynda synap hem görüpdir.

«Men hiç haçan olara taýýar oýnawaçlary satyn alyp beremok. Olara aýry-aýry bölekleriň toplumyny berýärim, şolardan özleri oýunjaklary düzmeli. Edenleri paşman, aglap başlasalar hem, barybir hiç kimden delalat bolmajagyny olar bilýärler. Oýunjakly bolmak isleýänleri çyn bolsa, ony hökman özleri ýasamaly. Şonuň üçinem çagalar ähli güýçlerini goýup, yhlas edýärler».

Bu terbiýe bermegiň ajaýyp usuly, ol «üstünlige ýetmek şatlygyny» hem öz içine alýar. Diňe taýýar oýnawaçlary bolan çaga bu şatlykdan mahrumdyr. Sökülip-düzülýän oýunjaklaryň çaganyň ýaşy bilen bagly mümkinçiliklerine gabat gelmegi welin hökmandyr, ýogsam, bu usul çaga babatdaky zabunlyga öwrüler.

Çagalar üçin niýetlenen dükanlarda nepis, täsin oýunjaklardan ýaňa, hatda uly adamlaryň hem gözi-başy aýlanýar. Biz bular üçin çaganyň heýjana gelmegine, çynlakaý begenmegine garaşyp, soňky şaýlygymyza çenli sowýarys.

Çagalar üçin oýunjagyň owadan ýada gyzykly bolmagy ýeterlik däl. Tow berilýän demir ýolly oýunjaga – relsleri söküp-düzüp, otlynyň nähili hereket edýänligini synlap, çaganyň köpräk dümtünmegi mümkin.

Montessoriniň ideýalary boýunça durmuşdaky hakyky zatlara meňzedilen oýunjaklar toplumu taýýarlanyldy. Olary ellemek, taşlamak, iç-içine ýerleşdirmek, aýyrmak-dakmak, açmak-ýapmak bolýar. Bularyň ählisi çagalara durmuşda zerur bolan ukyp-başarnyklardyr.

Körpeje özüni gurşap alan zatlary bilesigelijilik bilen öwrenýär-de, özüne «üstünlige ýetmek şatlygyny» berýän we «döredijilikdäki» talaplaryny kanagatlandyrýan zatlara aýratyn höwesli çemeleşýär.

Kitapçalar diňe okamak üçin däl, kubikler bolsa gurmak üçin däl

Özümiziň çäklendirilen hyýaly göz önüne getirişimiz bilen biz – ulular kitaby diňe okamalydyr, kubikden bolsa diňe nämedir bir zady gurmalydyr diýip pikir edýäris.

Kitapçalar hem kubikler, adatça, çaganyň ilkinji oýunjaklary bolýar. Ulular bulary nädip oýnamalydygy baradaky özleriniň düşüňjelerine çagany mejbur edýärler. Eger çaga öz bilşine görä oýnaýan bolsa, diýmek, onuň nämäni we nähili oýnaýanlygyna garamazdan, maksada ýetilendir.

Muňa düzediş girismek – onuň döredijilik taýdan ösüşine päsgel bermekdir ýa-da hatda ony oýnamak isleginden bütinleý sowaşdyrmakdyr.

Ol kitapçany tonnel, geçelge hökmünde ulanyp biler, oňa surat çekip biler. Ony kitaby diňe okamaga mejbur edeniňden, oňa asla kitap bermezlik hem ýagşyrakdyr. Okamaga gyzyklanma dörän çagynda, kitap babatda iň gyzykly zadyň okamakdygyna onuň özi hem düşüner.

Diňe anyk bir niýetlenişe laýyklykda peýdalanyp bolýan taýýar oýunjagy oýnamak çaga üçin içgysgynç bolýar. Näçe gymmat bahaly bolanlygynda-da, eger oňa eli bilen nämedir bir zatlar edip bilmejek bolsa ýada ony baý hyýaly göz önüne getirişine laýyk derejede ulanmajak bolsa, ol oýunjagyň çaga üçin gadyry bolmaz.

Ata-eneleriň ählisi diýen ýaly şeýle ýagdaýy başdan geçirendirler. Adatça, ilkinji çaga çendenaşa köp oýunjak satyn alyp berilýär, ikinjide bolsa eýýäm azaldylýar. Çünki çaga üçin olaryň edil bu derejede bol-telki bolmagynyň zerurlyk hem dældigine düşünilýär. Birnäçe peýdaly oýunjagyň bolmagy has gowudyr.

Çaga üçin batyrynýan we görýän ähli zady oýun materialydyr. Umuman, oýunjaklary satyn almaga beýle kän zerurlyk hem ýok, onsoňam, çagany hökman «bolmalysy» ýaly oýnamaga mejbur etmän.

Şekilleri ýasamak, kagyздan kesip, dürli nagyşlary taýýarlamak we eplemek arkaly kagyздan her hili figuralary ýasamak çaganyň döredijilik meýillerini ösdürýär

Töweregiňize nazar aýlaň – asyrlaryň dowamynda ulanylyp gellen sadaja oýunjaklaryň juda köpdüğine haýran galarsyňyz. Bu laýdyr, gyrkmak üçin kagyзdyr, epläp, dürli figuralary ýasamak üçin reňkli kagyзdyr.

Bu materiallaryň bir umumy tarapy bar – olaryň anyk bir şekili hem niýetlenilişi ýok. Başgaça aýdylsa, olara islän şekiliňi bermek mümkin. Hut şonuň üçinem olar kiçi ýaşly, akyl-paýhasyň iň çalt ösýän döwründäki çaga üçin tüýs laýyk oýunjaklar bolup durýandyr. Ol bu materiallar bilen göwün islän ähli zadyny edip biler. Aýdaly, biz entek bir ýaşyny hem doldurmadyk körpä laý (palçyk) hem kagyз berýäris. Çaga olary hiç hili maksatsyz, nämedir bir zat ýasamak niýeti bolmazdan, elläp görýär, diňe olary öz ýanyndan öwrenýär. Ýöne welin olary bir elinden beýleki eline geçirmek bilen, eýýäm olaryň şekilini özgerdip, şol bir wagtda-da bu üýtgeşmeleri geň galyp synlaýar. Eýýäm şunuň özi gymmatly tejribedir.

Bu ýaşdaka çaga laýdyr kagyzy gaýta-gaýta mynçgalar, elleşdirip görer-de, diňe şu ýagdaýyň özündenem lezzet alar. Ol özi duýmazdan, hereket bilen netijäniň arasyndaky sebäp-netije baglanyşyklaryna düşüňip başlar.

Kem-kemden ol laýa şekil bermäge we kagyzdан гämijik ýasamaga synanyşyp başlaýar. Çaganyň ösüş basgançagyna baglylykda, bu oýunjaklary ýönekeýje zаdа hem, örän çylşyrymly zаdа hem öwürmek аňsat.

Şekiljikleri ýasamaga irki çagalyk döwründe başlan körpe, dürli başarnyklary özleşdirmek babatda, deň-duşlaryndan göz-görtele öňdedir. Gep bu ýerde onuň dürli şekiljikleri, heýkeljikleri ýasamaga has ir girişenliginde däl, gaýtam, şolary ýasamaklygyň onda akyl-paýhas hem döredijilik meýillerini oýaranlygyndadyr. Şekiljikleri ýasamak arkaly özleşdirilen çeper ellilik we özüni görkeziş çaganyň özleşdiren ilkinji аýratynlyklarydyr. Emma bular şekillerdir heýkelleri ýasamak bilen çaganyň özleşdiren sypatlarynyň hemmesi däl.

Rollarda oýnamak çaganyň döredijilik meýillerini ösdürýär

Eýýäm birnäçe gezek nygtap geçişimiz ýaly, saz ýа-da daşary ýurt dilleri kimin sapaklaryň baş maksady diňe çaga nämedir bir zady öwretmek däl-de, esasan, onuň çäksiz mümkinçiliklerini ösdürmekden ybaratdyr. Rollary oýnamak hem şu maksatlara hyzmat edýär. «Meşhur adamlaryň çagalygynyň käbir taraplary» kitabyň awtorlary şeýle netijä gelýärler: özüniň durmuş taýdan gelip çykyşyna ýа-da haýsy jynsa degişlidigine garamazdan, bar bolan gowy taraplaryny аňrybaş derejede ösdürip bilmegi üçin, her bir çaga, zehin babatda näderejede bolsa-da, özüne ünsli çemeleşilmegine, höweslendirilmegine we ýardam berilmegine mynasypdyr. Biz – ulular оňа şu düşüňjäni bermelidiris we оňа kömek etmelidiris, bu bolsa wagty hem sabyrlylygy talap edýär.

Çagalar ýazyjysy Goro Maki teatr ýa-da rollarda oýnamak – çaga döredijiligini ösdürmegiň iň gowy usullarynyň biridir diýip hasap edýär. Ýöne ol gynanç bilen ýene-de bir ýagdaýy belleýär: teatr sahnalarynda çykyş etmegiň oňyn täsiriniň çagada şobada bildirmeýänligi üçin, elmydama bada-bat netijelere garaşýan at-eneleriň tamasynyň çykmazlygy ähtimal. Men teatrda oýnamaga we pýesa ýazmaga höweslendirilen çagalara edilen gözegçiligiň netijelerini gördüm. Başlangyç mekdebiň birinji we ikinji synplarynda olar ortaça ýa-da hatda ortataplykdan hem pes derejede okapdyrlar, soňra bolsa beýleki çagalary hol yzda galdyryp, birden öňe saýlanypdyrlar.

Men çagalara pýesalarda rol oýnamagy ýa-da ýüz-gözüni oýnadyp ýören ýoknasyzlygy ündämok. Men galamdyr saz gurallary bilen däl-de, beden hereketleri hem söz bilen özüňi görkezmegi teklip edýärim. Bu oýunlardaky iň bir ähmiýetli zat – toparyň beýleki agzalary bilen gatnaşyklarda gönümel hem erkin halda özüňi görkezmäge mümkinçiligiň bolmagydyr.

Beden maşklary akyl-paýhasyň (intellektiň) ösüşini höweslendirýär

Professor Kuno Akusu Irki ösüş assosiasiyasynyň tabşyrygy boýunça ylmy-barlaglary geçirip, ýörelende göwräni tutuşyň ýaramazlygynyň körpelikde ýeterlik derejede beden maşklarynyň edilmänliginiň netijesi bolup durýandygyny ýüze çykardy.

Çagalar iň ir bolanda, sekiz aýda ýöräp başlaýarlar. Eger olary şu ýaşda esasy hereketler babatda türgenleşdirilmese, olar muny hiç haçan hem dürs ýerine ýetirmezler, şeýle-de esasy özeni bu beýni ulgamlary tarapyndan düzülýän beýleki ukyp-başarnyklara hiç haçan eýe bolup bilmezler. Şu nukdaýnazardan garalanda, ýöremek boýunça irki türgenleşik, saz ýa-da daşary ýurt dilleri boýunça irki sapaklar bilen deň rol oýnaýar.

Birinjiden, hereket bilen bagly ukyp-başarnyklary körpelikde türgenleşdirmeginiň gerekdigine, ikinjiden, beden taýdan dogry taýýarlygyň körpäniň akyl taýdan ösüşini ajaýyp derejede höweslendirýändigine ata-eneleri ynandyrmak üçin, men çaganyň beden taýdan terbiýelenmegi barada jikme-jik gürrüň etmekçi bolýaryn.

Bäbek wagty çaganyň beýnisi bedenden aýry ösmeýär. Akyl taýdan ösüş beden hem syzmak taýdan ösüş bilen parallel (deň ýagdaýda) bolup geçýär. Meselem, suwda ýüzmek diňe myşsalary däl-de, refleksleri hem ösdürýär.

Professor Akusu şeýle ýazýar: «Beden maşklary ähli agzalaryň işini gowulaşdyrýar we çaganyň daşky sarsgynlaryň (stress) täsirine garşylyk görkezijiligini ýokarlandyrýar».

Eger siz çagany diňe naharlasaňyz we onuň aladasyny etseňiz hem, ol öser, ulalar. Emma oňa başga hiç zat bermeseňiz welin, doglan çagyndaky ukyp-başarnyklary kämilleşmän galar. Beden maşklary – onuň ösüşini, kämilleşmegini ybarat edýän zatlaryň iň esasylarynyň biri. Olar myşsalaryň, süňkleriň, içki agzalaryň we beýniniň ösüşini höweslendirýär. Ir ýöräp başlan çaganyň örän üşüklige bolýanlygy hem üns berlen ýagdaýdyr. Ähtimal, bu beden taýdan yzygiderli ýagdaýda güýç sarp etmeginiň onuň akyl-paýhasynyň ösmegine ýardam edýänligi sebäpli şeýle bolýandyr.

Sag el babatda bolşy ýaly, çep eli hem türgenleşdiriň

Tanyş-bilişleriňiziň arasynda çepbekeýler köpmi? Bir ýa-da iki sany bolsa gerek. Iki eline-de deň-derejede erk edip bilýän adamlar bolsa has-da az. Adamzat taryhynyň haýsydyr bir döwründe sag elden peýdalanmak kada öwrülipdir. Ähli zat saglakaýlara niýetlenip göz önünde tutulan – awtomobilleri dolandyrmak, sport enjamlary, aşhana enjamlarydyr gurallary. Şonuň üçinem ata-

eneler çagalaryna, adata laýyklykda, sag elden peýdalanmagy öwredýärler.

Sag ele şeýle artykmaçlyklaryň berilmeginiň aňyrsynda nähilidir bir esas barmyka? Çep ele basym berilmeginiň ýürege agram salýandygy barada teoriýa bar. Çagalykda çepbekeý bolup, sag elini hem türgenleşdirmek arkaly, indi iki eline-de erkin halda ygtyýar edip bilýän bir adamy tanaýaryn. Bu barada eşidenimde menem çep golumy türgenleşdirmäge synanyşdym, ýöne şowsuz boldy. Meniň ýaşymda bu eýýäm mümkin däl: çep el bulam-bujar setirleri ýazýar, hatda zyňlan topam nyşana dogry baranok.

Sag hem çep eller bir wagtda doglan, olaryň anatomiýasy hem meňzeş. Näme üçin hereket babatda olar tapawutly bolýar? Görnüşi ýaly, çagalykdan olara çemeleşilişiniň tapawutly bolanlygy sebäplidir.

Käte çaga tötänden haty çep elinde ýazyp başlaýar, şonda ol, sag ele garanyňda, has gowy ösýär.

Irki çagalyk döwründen türgenleşip başlasa, her bir kişi sag eli hem, çep eli hem deň-derejede ösdürmegi başarar. Barmaklary türgenleşdirmeginiň akyl-paýhasyň ösüşine ýardam edýändigini barada men eýýäm aýdypdym. Şu nukdaýnazardan çep ele kembaha garamak bolmaz.

Çagalara ýöremek peýdalydyr

Çagaňyzyň tizligine eýerip, süýrenip ýörmäge wagtyňyzyň ýoklugyndan nalap başlamazdan öňürti, onuň üçin ýöremeginiň näderejede peýdalydygy barada oýlanyň.

Ýöreýiş hadysasyna tutuş beden gatnaşýar. Bedenimiziň 639 myşsasyndan 400-si ýöreýişe gatnaşýandyr. Beýleki beden maşklaryndan tapawutlylykda, ýöreýişde dartgynlylyk bilen gowuşgynlyk sazlaşykly depginde orunlaryny çalyşýarlar. Dürs

ýörelen ýagdaýynda bir aýakdaky myşsalar dynç alýan halatynda, beýleki aýakdakylar dartgynly ýagdaýda bolýarlar. Energiýa ýitirmezden, akgynly hereket bolup geçýär.

Ýazyjylaryň köpüsiniň iş togtap galyp, hiç ýöremedik ýagdaýynda gezelenç edýändiglerini, şol hadysanyň dowamynda täze ideýalaryň peýda bolýandygyny aýtmaklary ýöne ýerden däldir. Şundan çen tutsaň, ýöremek pikirleniş hadysasyny hem höweslendirýän bolmaly. Biz ýöreýiş hadysasyny aňşyрман, muny öz-özünden bolaýmaly zat hökmünde kabul edýäris. Emma bu beýle däldir. Çaga ilkibaşdan dogry ýöremegi öwretmek örän wajypdyr.

Hereket etmek bilen bagly ukyp-başarnyklar hem türgenleşige mätäçdir

Ikisi hem gimnastikaçy bolan är-aýal Ikedalar özleriniň ilkinji perzendini biziň Irki ösüş assosiasiýamyz tarapyndan taýýarlanylýan düzgüne laýyklykda terbiýelemek kararyna geldiler. Çaga bahym sporta degişli täsin ukyplaryny görkezdi. Ata-ene öz zehinleriniň oglana-da geçendigi, ozaldan «ganynda» bolanlygy barada netijä geldiler. Şonuň üçin hem ikinji perzentleri bilen beýle derejede meşgul bolmadylar, onsoň çagada, şol bir türgen ata-eneden dünýä inen hem bolsa, sporta dahylly hiç hili ukyp ýüze çykmandyr. Är-aýalyň soňky gelen netijesi şeýle bolupdyr: hereket etmek bilen bagly ukyplar az-owlak derejede nesil yzarlaýjylyga, esasan bolsa, türgenleşige baglydyr.

Beden gurluşymyz we hereketlerimiziň süňni bize nesil yzarlaýjylyk arkaly geçýär. Ýöne tebigat tarapyndan berlen başarnyklaryňyzy näderejede ösdürip biljekdigiňiz türgenleşige baglydyr. Suwda ýüzmek ýa-da gimnastika bilen meşgullanmak üçin dogabitdi ajaýyp görkezijiler bolup biler, emma degişli türgenleşik bolmasa, bu başarnyklar amala aşyrylman galar. Şol

bir wagtda beden taýdan gowşak görkezijiler bilen dünýä inen çaga hem sportda uly üstünlikleri gazanyp biler. Yzda gürrüň berlen, ýedi dilde gürlmegi başaryan, genial derejedäki doganlar – oglanjyk hem gyzjagaz beden taýdan gowşajyk halda dünýä inipdirler. Ýöne ylgaw hem-de elleri bilen göwräni galdyrmak boýunça tutanýerli türgenleşikler arkaly olar gowy netijeleri gazanypdyrlar. Körpe gyzjagazy 11 aýlyk wagty, onuň agasyny bolsa iki ýarym ýaşyndaka türgenleşdirip başlapdyrlar. Netijede, gyzjagaz hatda doganyndan hem oňat ylgaýar. Hereket etmek bilen bagly ukyplaryň, nesil yzarlaýjylyga garanyňda, has köp derejede irki türgenleşiklere baglydygyny şu mysal ýene bir ýola subut edýär. Dogabitdi sporta bolan ukyp diýip atlandyrylýan zat, hakykatda, çaganyň sporta dahylly şertlerde önüp-ösendiginiň netijesidir.

Sport bilen meşgullanmaga näçe ir başlansa, şonça-da netijeler gowy bolar

Doglanyna bary-ýogy birnäçe aý bolan çagalaryň ýüzüp bilýändikleri barada, şeýle-de ýaňy ýörjen-ýörjen bolup başlan, ýöremegi öwrenýän çaganyň tigirçeklerde hereket etmegi hem aňsatlyk bilen öwrenip biljekdigi barada men eýýäm gürrüň beripdim. Uly adamlara bolsa bu ukyplary özleşdirmek şeýle bir kyn düşýär. Men golfy kyrkdan soň oýnap başladym. Indi 15 ýyl bäre yhlas bilen türgenleşýärim, şonda-da barybir ýaramaz oýnaýaryn. Çagalykda oýnap başlan bolsam, munça yhlas sarp etmezden hem, has gowy oýnap biljekligime meniň ynamym bar. Bir tanşym çagalaryna golf oýnamagy biri ýedi, beýlekisi dokuz ýaşyndaka öwredip başlapdyr. Häzir, hatda sekiz ýyl geçenden soň hem kiçisi, atletik taýdan gujurly hem sportuň beýleki görnüşlerinde jigisine per bermeýän agasyna görä has ökde. Olaryň kakasy körpe oglunyň üstünlikleriniň sebäbiniň nämedeligine düşünmek isleýär. Ýeke-täk düşündiriş – onuň

türgenleşmäge ir başlanlygy. Çaga üçin iş hem oýun – şol bir zat Men size şeýle maslahat bermek isleýäris: goý, siziň çagaňyz, güýjüniň ýetdiginden, näçe başarsa, şonça zähmet çeksin, ýöne bir şert bilen, onuň işiniň netijesi siziň üçin möhüm bolmasyn.

Çaga üçin onuň işiniň netijesi däl-de, şol hadysanyň özi möhüm. Biz – ulular welin her bir işiň ahyryna çenli ýetirilmegini isleýäris. İş bilen güýmenjäniň tapawudyny hem şunda görýäris.

İş näçe aňsat bolsa-da, ony nähili ýerine ýetirmelidigini çaga görkezmek gerekdir. Köplenç halatda, oýun oýnalanda zerur bolmadyk seresaplylyk hem ünsi jemlemek, iş babatda talap edilýär.

Çaganyň öýdäki ýönekeýje işlere gatnaşmagy onuň akyl-paýhasynyň we hereket etmek bilen bagly ukyplarynyň ösmegi üçin örän peýdalydyr. Geň hem bolsa, ata-eneleriň käbirleri çaganyň uly adam bilen bilelikde mellegi otaý, suwaryp, pol ýuwup, içeriňi tämizläp biljekdigini unudýarlar. Bu zatlary öwrenmek aňsat, özi-de bular gündelik durmuşa gönüden-göni dahylly zatlar. Elbetde, körpäni öz erkine goýmak – iň aňsady. Çaga oýun oýnamagy öwretmek gerek däl, oňa öý-içeriniň sadaja işlerini ýerine ýetirmegi öwretmekde iş bar, ine, şu kyn. Öz durmuşlaryny ýeňilleşdirmek üçin, «kiçijek çagalary işletmegi doňýüreklik hasaplaýan» ata-eneler welin öz çagasyny aldawa salýandyrlar.

5-nji bölüm. Nämeden gaça durmaly däl. Geljege garaýyş

Irki ösüş – bu çagalar bagyna taýýarlyk däl

Maňa köp hat gelýär. Köpler meniň garaýyşlarymy oňlaýan hem bolsalar, käbirleri ylalaşmaýarlar.

Irki terbiýe dogry bolan ýagdaýynda, çaga mekdepde hem has oňat okaýar. Ol «baha almak» düzgünini ýeňil başdan geçirýär. Irki ösüşin in aýgytly döwründe oňat tohum sepilen bolsa, çaga islendik kynçylyga garşy durup bilmek üçin ýeterlik derejede berk hem çydamly bolup ýetişer.

Ata-eneleriň zerur özgertmeleri gazanjakdyklaryna ynamym bar. Şunlukda, jemgyýetiň hem geljekki nesilleriň ykbaly olaryň ellerindedir.

Irki terbiýe goşmaça wagt hem, goşmaça pul hem talap etmeýär

Çaga terbiýesi – asla wagt hem pul bilen bagly mesele däl. Elbetde, diňe abraýlylyk düşünjesinden ugur alýandyklary üçin, çagany saz ýa-da daşary ýurt dilleri sapaklaryna gatnadýan ata-eneler az däl.

Çagasyny eý görýän ata-eneler bilim bermegini başga mümkinçiliklerini hem taparlar. Diýmek, gep bu ýerde, esasan, ata-enäniň söýgüsinde we yhlasynda.

Geljege nazar aýlamazdan, dogry terbiýe mümkin däl

Ýaponiýanyň häzirki bilim ulgamynda gelip çykyşyna, durmuşdaky derejesine ýada emläk ýagdaýyna garamazdan, mekdebi tamamlan ýaşlaryň hemmesi ýokary okuw mekdebine

okuwa girip bilýärler. Munuň özi, umuman, ajaýyp zat. Gowy uniwersitetiň diplomy abraýly kompaniýadaky işi kepillendirýär.

Çagalaryň terbiýesinden wajyp zat ýok

Meniň ynanjyma görä, çaga esewan etmegi onuň terbiýesinden aýra tutmak bolmaz. Bular bir zat ahbetin. Siziň çaga bolan çemeleşişiniz eýýäm oňa täsirini ýetirýär. Eneleriň käbirleri çaganyň hatyrasyna işlemeli diýip hasap edýärler, beýleki birleri esasy zat – ony dok saklamak diýen pikirde. Çaga üçin iň gowy terbiýe – ene mähri, ene söýgüsi. Ata-eneler üçin iň esasy iş – çagalaryň terbiýesi.

Çaga terbiýesini özge birine ynanmak bolmaz, aýratyn-da, ol kiçijekkä. Diňe ata-ene, esasan-da, çaganyň ejesi muny üstünlikli amala aşyrmagy başarar. Munuň üçin olaryň elmydama öwrenmekleri hem oýlanmaklary zerur. Terbiýe berliş usullaryndan has ynandyryjy hasap edenini ata-enäniň özi saýlamalydyr. Men olara okuw mekdeplerine gatnamak gerek diýjek bolamok. Özbaşdak bilim almak hem ýeterlikdir. Özüni mugallymçylyga taýýarlaýan kişiler diňe bir öwretmekçi bolýan sapaklaryny çuňňur özleşdirmek bilen çäklenmän, eýsem, çaga psihologiýasyny, çagalaryň ýaş babatdaky aýratynlyklaryny, pedagogikany hem içgin öwrenýärler.

Çagasynyň ilkinji hem esasy mugallymy bolup durýan ene hem, çagany işine beletlik bilen terbiýelemek üçin, edil ýokarky ýagdaýdaky ýaly, pedagogikanyň esaslaryny özleşdirmäge borçludyr.

Öz çagaňyzdan öwreniň

Eje özüni çaga babatda bir özi jogapkärçilik çekýän ýaly, çaga seretmekde ähli agram öz üstüne düşýän ýaly duýmaly däldir. Oňa kömekleşmäge diňe bir adamsy borçly bolman, eýsem, eger mümkin bolsa, agtygyna guwanýan atadyr ene-de ýardam etmelidir. Şonda eje öýden daşardaky durmuşa hem gatylyp-garylyp biler. Emma öz düşüňjeleriniň we zerurlyklaryňa eýerip, çaga ýokardan garamak endiginiň girdabyna düşmezlik üçin, esasy zat–hemişe öz perzendiňden öwrenmekdir.

«Biziň hemmämiz hem çagalykdan gelip çykan adamlar». Men hatda «Çaga – uly adamyň mugallymy» hem diýerdim. Bu diňe bir körpelige degişli bolman, tutuş ömür babatda-da şeýledir.

Her bir uly adama çagadan öwrenere zat bardyr. Gadym zamanlardan bäri adam öz-özünü tanamaga ýykgyn edipdir. Biologiýa, medisina, psihologiýa ýaly ylymlar şuna bagyşlanypdyr. Men ata-eneler biologiýa ýa-da filosofiýa boýunça derslere gatnamalydyr diýip pikir edemok, ýöne özüni alyp barşyna baha berende, dogruçylykdan daş düşmezlik üçin, ýetilen derejede arkaýynlaşmak hem bolmaz. Şonuň ýaly hem perzendiň özüni alyp barşyna we duýgusyna baha berlende-de, ýüz görmezlik möhümdir. Şeýle çemeleşse, ene hemişe terbiýe meselesinde özüne hemaýat berjek açyşlary eder.

Kakasynyň kömegine garanyňda, ejesiniň goldawy çaga üçin has ähmiýetli bolup biler

Taryh adamzadyň ösüşine bimöçber uly goşant goşan geniýleriň ençemesini bilýär. Adamlar geniý bolubam, şowsuz bolubam dogulmaýarlar. Beýik adamlaryň terjimehalçylary olaryň şahsy şowsuzlyklarynyň, köplenç, köklerini çagalykdan alyp gaýdýanlygyny anyklapdyrlar.

Meselem, köplenç, olaryň ata-eneleri, aýratyn-da, kakalary aşa yhlasly terbiýeçiler bolupdyrlar. Elbetde, bu gowy zat, üstesine, diňe kakalarynyň talapkärliigi arkaly olaryň zehini şeýle ajaýyp derejede ösükdir. Ýöne welin şeýle kakalar, peýdaly bilimler üçin wagty tygşytlap, çagalaryna öz deň-duşlary bilen oýnamagy rugsat etmändirler.

Mysal hökmünde fransuz filosofy, meşhur «Pikirleriň» awtory Blez Paskaly alyp görelin. Ony kakasy juda berk tutup terbiýeläpdir. Paskalyň kakasynyň oglundan uly umydy bar eken. Oňa geografiýany, taryhy, filosofiýany, dilleri we matematikany öwredipdir. Ýat tutmaga mejbur etmän, onuň aňyny seresaply hem yzygiderli halda ösdüripdir. Paskal meşhur matematik, fizik we dini filosof bolup ýetişipdir. Blez Paskal bary-ýogy 39 ýaşapdyr. Ejesi ol ýaňybir üç ýaşyndaka ýogalyp, ene mährini bütinleý bilmändir diýen ýaly. Deň-duşlary bilen gatnaşmaktan mahrum bolansoň, ol diňe kakasyna ýakyn durup, onuň bilen hemsöhbət bolupdyr. Elbetde, bu onuň saglygynda we psihikasynda duýulman bilmändir.

Kaka çagadan geniý kemala getirip biler, ýöne diňe eje ondan ruhy we beden taýdan düýpli sazlaşykda bolan gowy adamy ýetishdirmegi başarar.

Ynha, hut şunuň üçin hem irki çagalykda ene terbiýesi şeýle wajypdyr.

Çaganyň erk-islegine zor salmaň

Elbetde, çaga şindi özüniň erk-isleglerini aňlatmagy başarmaýar, ýöne ene olary saýgarmagy oňarmalydyr. Onuň esasy wezipeleriniň biri hem şundan ybaratdyr.

Bilim diýlende, mugallymyň okuwça bilim berşiniň göz önünde tutulýanlygy bilen baglydyr, mugallymyň ýa-da terbiýeçiniň

roluna giren her bir kişi biygtyýar halda nämedir bir zat berýän adamyň keşbine geçýär. Hut meniň özüm-ä, şu nukdaýnazardan seredeniňde, öwretmegiň iň gowy usuly, biziň bilim diýip atlandyryýan zadymyzyň çäkleriniň daşynda ýerleşýär diýip hasap edýärim. Meselem, hiç bir ata-ene çaga ene dilini öwredýändirin öýdenok. Şeýle-de bolsa, ata-enesi bilen söhbetdeş bolmak çagany gürlmegi öwrenmäge höweslendirýär, ýogsam, bu ýagdaý bilim diýip hem atlandyrylanok.

Enäniň sözleýşi, duýgulary we hereketleri hemişe çaga geçip, onuň häsiýetiniň hem ukyplarynyň kemala gelmegine täsir edýär. Ýagny olaryň özara gatnaşyklarynyň, pikir alyşmalarynyň özi eýýäm «bilimdir». Çaga dürli başarnyklaryň öwredilmegi – bilimiň diňe bir tarapy.

Çagada hiç hili mejburlyksyz, nämedir bir zat etmek islegi dörese, ine, şu bilim bermegiň iň gowy usulydyr. Şunlukda, çaganyň irki ösüşi enäniň we ony gurşap alanlaryň oýlanyşyklylygyna we ünsüne baglydyr. «Bu dünýäniň beýikleri» atly kitabyň awtory, nemes himigi Ostwald zehinleriň kitaplar hem höweslendiriş arkaly terbiýelenýändigini belleýär. Beýik adamlaryň ata-eneleri olary kitap okamaga mejbur etmändirler – kiçilikden olaryň daş-töwregini kitaplar bilen gurşapdyrlar. Olara hiç haçan: «Men seniň beýik adam bolup ýetişmegiňi isleýärim» diýmändirler. Olara başgaça ýüzlenipdirler: «Seniň beýik adam bolup biljekdigiňe men asla şübhelenemok».

Çaganyň terbiýesini togtatmaň

Diňe Ýaponiýanyň özünde her ýylda iki milliondan köpräk çaga dogulýar. Bu çagalar bagty çüwen – islenilip ýetilen zürýatlar. Ilkinji üç ýylda çaganyň terbiýesine aýratyn üns bermegiň zerurdygyna hiç hili şek-şübhe bolup bilmez.

Hakykatdanam, perzent ata-enesi tarapyndan dünýä getirilýär, tä kämil çykyp, erkinlige eýe bolýança hem olar çaga üçin doly jogapkärdirler.

Çagaňzyň geljegini meýilleşdirmäge derek, ony has ünsli synlaň. Ata-enäniň borjy – kim bolmak isleýändigini barada çaganyň özüniň belli netijä gelmegi üçin, geljegini saýlap bilmegi üçin giň mümkinçilik döretmekdir. Ata-ene däl-de, çaganyň özi – öz geljeginiň eýesi.

Ejeler bilim berliş ulgamyny saýlamak babatda, esasan, özlerine bil baglamalydyrlar we has yzygiderli bolmalydyrlar. Birden o ýana, birden bu ýana urnup ýörmek çaga zeled ýetirip biler. Özüňe bolan ynamlylyk, häsiýetiň durnukly bolmagy çaga terbiýesi üçin örän möhümdir. Ýöne welin eje ýalňyş teoriýanyň täsirine düşüp, hiç hili eglşiğe gelmän, şol bir tutan ýerini tutup dursa, bu-da çaga üçin zyýanlydyr.

Şeýle-de eger ol terbiýä biperwaý hem ýüzleý çemeleşse-de, hiç hili gowulyk çykmaz. Çaga terbiýesi – eje üçin iň esasy iş, şonuň ýaly-da munda ýeňil ýollar bolup bilmez.

Saz sapaklary – maksat dälde, anyk maksada ýetmek üçin serişde. Siz çaganyň bu sapaklardan näme alýandygyny we bu sapaklar mynasybetli onda nähili ukyplaryň ösýändigini aýdyň görmelisiňiz.

Doktor Suzukiniň synpynda hemişe sazy beýlekilerden gowy çalýan çagalar bolýar.

Elbetde, skripkada saz çalmak ukybyna buýsanyp bolar. Bu çaganyň umumy ösüşine oňyn täsir edýär. Meniň oglum skripkada saz çalmak boýunça sapaklar arkaly öz güýjüne bolan ynamlylyk

gazandy, soňra bolsa eýýäm beýleki pudaklarda üstünliklere ýetdi.

Ata-eneler çagalarynyň gulagasmazaklygyndan nalanlarynda, men bu meselede olaryň özüni günäkär hasap edýärim.

Doktor Suzuki maňa perzendi gulagasmazak bolan bir ene barada gürrüň berdi. Käte ol halys lapykeç bolup nalar eken. Şonda doktor Suzuki bir gezek oňa şeýle diýipdir: «Bularyň bary siziň elmydama oňa käýeýänligiňiz sebäpli. Siziň çagaňyz hemişe ätiýaçly halda. Eger siz wagtal-wagtal öz ýalňyşlyklaryňyzy hem boýun alsaňyz, çagaňyz size has oňat gulak asar». Birnäçe wagtdan soň ol ene doktor Suzukiniň ýanyna örän göwnühoş halda gelip, eglşik edip, ylalaşyga gelmek arkaly, oguljygy bilen arasyny sazlandygyny gürrüň beripdir.

Ata-eneler özleriniň hem yhlas edýändigini, meselem, nämedir bir zady bilelikde hem edýändiklerini çaga görkezmegiň usulyny tapmalydyrlar.

Çagany terbiýelemek – bu hemişe öz-özüňi hem terbiýelemek.

Goý, çagaňyz sizden has gowy bolsun

«Halypadan ozduran şägirt» – bu terbiýäniň baş maksady bolmaly.

Zehinleriň dogulmaýandygyny, terbiýelenip ýetişdirilýändigini men eýýäm birnäçe gezek aýdypdym. Adamyň ukyplarynyň 100 göterim dogabitdidigini hatda aksioma hökmünde kabul etsek hem, bu çaganyň, hiç bolmanda, ata-enesiniň derejesine ýetmelidigini aňladýar. Eger size çagaňyzy, iň

bolmanda, özüňizden sähelçe ozdurar ýaly derejede terbiýeläp ýetişdirmek başartmadyk bolsa, diýmek, siz ýalta bolansyňyz.

Biz Zehinler mekdebimizde şol bir plastinkany çagalara ençeme gezek diňletdik. Plastinkada skripkada ýerine ýetirilýän, öň olaryň ýatdan öwrenen pýesasy bardy. Soňra men olardan sazy ýazgyda diňlänlerinden has gowy çalmagy haýyş etdim, olar juda yhlas etdiler. Ahyrsoňy bu olaryň köpüsine başartdy, munda geň görerlik zat ýok, plastinka ýazylan sazy çalan meniň özümdim.

Umuman aýdanyňda, biziň Zehinler mekdebimiziň düýp ideýasy – çagalara mugallymlardan ozup geçer ýaly derejede bilim bermek. Iň gowulary biz «talyp», beýlekileri «talybyň şägirdi» diýip atlandyrýarys. Eger şägirtler (okuwçylar) halypalaryň (mugallymlaryň) derejesine ýetip, soňra beýlekileri okadar ýaly ýagdaýda bolmasalardy, onda jemgyýet dargan hala ýeterdi.

Şägirt halypasyndan ozdurmalydyr – başgaça ösüş mümkin däl.

Elbetde, ata-eneleriň hemmesi hem perzendiniň özünden uzaga gitmegini isleýär. Ata-eneleriň ukyplary hatda o diýen bir öwerlik halda bolmasa-da, olaryň çagalary ylymda üstünlikler gazanyp biler.

XXI asyry özgelere ynam edýän adamlar gurarlar

Häzirki zaman dünýäsinde göze kaklyşýan ilkinji ýagdaý adamlaryň arasyndaky birek-birege ynam ýetmezçiligidir.

Adamlaryň arasynda ynam bolmasa, hiç bir baýlyk hem durmuş amatlyklary bize parahatlyk hem bagt getirmez.

Ýaponiýada her bir mekdep okuwçysy adamlara ynam etmegiň gerekdigini we özgeler üçin artykmaç kynçylyklary döretmeli däldigini bilýär. Emma düşünmek – bir zat, ajaýyp

ýörelgeleri durmuşa geçirmek bolsa – bütinleý başga zat. Bu ýörelgäni diňe teoriýada özleşdiren bilän, çaga adamlara ynam etmegi öwrenmez. Ol muny diňe hakyky durmuşda öwrenip biler.

Eger adamlara ynam etmek ýörelgesini çaga ene süýdi bilen süňňüne siňdiren bolsa, ol jemgyýetiň geljegi üçin jogapkärçiligi üstüne almaga ukyply şahsyýet bolup ýetişer.

Çaga hatda beýlekilerden akyllyrak bolanda-da, eger ol adamlara ynam etmeýän bolsa, ol durmuşda köp zat gazanyp başarmaz.

Häzirki zaman bilim ulgamy synaglara we bahalara çendenaşa köp ähmiýet berýär. Ynanyşmak häsiýetiniň irki çagalykda terbiýe berilmegi has-da wajypdyr. Bu mekdebe çenli terbiýe berlişiniň baş wezipesidir.

Tüýs ýüregi bilen parahatçylyk isleýän kişiler diňe bir dünýädeki şu günki syýasy ýagdaýlar barada alada etmän, eýsem, näçe çykdaýy talap edýändigine garamazdan, kiçijek çagalaryň terbiýesiniň hem gamyny iýmeliidirler. Ertirki jemgyýetimizi hut şu günki çagalar düzer. Men irki terbiýäniň roluna aşa artyk baha beremok, bu sözlerimiň alga alnyp-alynmagyny, herekete geçip-geçmejegini hem bilemok. Emma her näme-de bolsa, kitabymyň adamlary bu dünýäde nämedir bir zatlary üýtgetmäge mejbur etjekdigine, çaganyň irki (aýratyn-da, üç ýaşa çenli) ösüşine üns çekjekdigine umyt baglaýaryn. Men kitabymyň – bu maksada tarap ýoldaky ilkinji ädimdigine ynanýaryn.

Masaru Ibuka – «Sony» korporasiýasyny esaslandyryjylaryň biri. Onuň inženerlik ideýalary dünýäni özgertdi we Ýaponiýa liderlik ediji ýurtlaryň biri bolmaga kömek etdi.

Masaru Ibukanyň ady başga pudakda-da hormata mynasyp: birnäçe ýyl ozal onuň täzeçillik teoriýasy kiçi ýaşly çagalary ösdürmek baradaky döp bolan düşüňjeleri bütinleý üýtgetdi. Masaru Ibuka bilim hem-de onuň jemgyýetiň kemala gelmegindäki roly bilen hemişe gyzyklanypdyr. Onuň bu gyzyklanmasy kem-kemden çagalara ömrüň in ilkinji basgançaklarynda bilim bermek meselesinde jemlenipdir. Bu temany öwrenmäge çuňňur aralaşmak bilen, Ibuka birnäçe kitap ýazypdyr, olardan in meşhury – «Üçden soň... giç». Munda irki ösüşe bolan tebigy talabyň her bir çagada bardygy we onuň geljekdäki üstünliginiň, esasan, şol talabyň kanagatlandyrylmagyna baglydygy barada gürrüň berilýär.

«Irki ösüşiň ýapon assosiasiýasynyň» we «Zehinlere bilim bermek» mekdebiniň döredilmegi hem Masaru Ibukanyň bitiren hyzmatlaryna degişlidir. Çaga we terbiýe Çaganyň üç ýaşyna çenli öwrenmäge we ösmäge bolan mümkinçilikleri örän ýokary derejededir. Şonuň üçin wagt ýitirmän, haýal-ýagallyk etmän.

Masaru Ibuka

Terjime eden

Orazmyrat MYRADOW